अभिनव-ग्रंथमाला, पुष्प ८ वें.

शासन-संस्था

(भाग १ ला)

लेखक-
श्रीधर नारायण हुद्दार.

किंमत १० आणे.

अभिनव-ग्रंथमालेच्या चाहात्यांस नम्र विनंति.

ग्रंथमाला सुरू होऊन सुमारें तीन वर्षें होत आहेत. या काळांत मालेनें केलेली साहित्यसेवा जनतेच्या समोर आहेच. मालेच्या पुष्पांवर निरनिराळ्या वृत्तपत्रांनीं व नियतकालिकांनीं जे उत्तम अभिप्राय प्रसिद्ध केले आहेत त्यावरूनहि मालेची श्रेष्ठता व उपयुक्तता दिसून येईलच. चालू वर्षारंभ जूनपासून धरून वर्षांतून नियमितपणें ५०० पृष्ठांचें वाङमय ग्राहकांस ट. ख. सह केवळ सवा दोन रुपये वार्षिक वर्गणींत देण्याचा मालेनें संकल्प केला आहे. मालेचीं पुष्पें नियमितपणें प्रकाशित व्हावींत म्हणून--आर्थिक अनुकुलता नसतांहि—मालेनें येथील ‘स्वातंत्र्य छापखाना’ चालविण्यास घेतला असून प्रस्तुत प्रेसमधूनच सांप्रतचें पुष्प प्रसिद्ध करण्यांत आलें आहे. लवकरच स्वतःच्या मालकीचें

‘अभिनव मुद्रणालय’

स्थापन करण्याची मालेची आकांक्षा आहे. या कामासाठीं आर्थिक साहाय्याची फार आवश्यकता आहे. मुद्रणालय सुरू करणें व मालेच्या प्रकाशन-कार्यांत शक्य त्या सुधारणा घडवून आणून मालेचा सर्वत्र प्रसार करणें हीं कामें आज मालेसमोर आहेत. यासाठीं

‘आभिनव ग्रंथमाला निधि’

उभारण्यांत येत आहे. ५० रु. चा एक असे पांच वर्षें मुद्-

तांचें केवळ शंभर डिबेंचर्स (कर्जरोखे) खपविण्याचा मालेचा मानस आहे डिबेंचरच्या रकमेवर दरसाल द.शे.६ टके प्रमाणें व्याज देण्यांत येईल. मालेचा डिबेंचर घेणें म्हणजे मालेस आपली रकम पांच वर्षांकरितां कर्जाऊ देणेंच होय ही गोष्ट ध्यानीं धरून अनुकूलता असेल त्यांनीं मालेच्या कार्यास उदारपणें साहाय्य करणें अशी त्यांस नम्र विनंति आहे.

डिबेंचर घेण्याची ऐपत नसेल त्यांनीं **निदान वीस रुपये देऊन मालेचे 'आश्रय दाते' व्हावे.** जे मालेचे सहाय्यक व वर्गणीदार पूर्वीपासूनच आहेत त्यांस **केवळ पंधरा रुपये पाठवून आश्रयदाते** होतां येईल. आश्रयदात्यांचीं नांवें वर्षाअखेरच्या पुष्पांत प्रसिद्ध करण्यांत यावयाचीं असल्यामुळें मार्च अखेरपर्यंत रकम पाठविणाऱ्यांचींच नांवें आश्रयदात्यांच्या यादींत घालण्यांत येतील.

ग्रंथमालेस सहाय्य करण्याचा तिसरा माग म्हणजे मालेचा स्वतः **वर्गणीदार** होऊन आपल्या मित्रमंडळीसहि मालेचे वर्गणीदार होण्यास विनंति करणें हा होय मालेचीं आवडतील तीं पुस्तकें विकत घेऊनहि मालेच्या साहित्य-प्रकाशनाच्या कार्यास साहाय्य करतां येण्यासारखें आहे.

आभिनव-ग्रंथमाला,
नागपूर शहर.
ता. १५-१०-२८

सर्वांचा नम्र,
श्रीधर नारायण हुद्दार.

अभिनव-ग्रंथमालेचें ८ वें पुष्प

शासन-संस्था

(भाग १ ला)

लेखक-

श्रीधर नारायण हुद्दार, बी. ए. (टिळक).

(अमेरिका-पथदर्शक, अमेरिका-दिग्दर्शन, राजर्षि-भीष्म, मानवी-अधिकार, हिंदुसंघटनेचा-बिगुल इ. पुस्तकांचे कर्ते)

प्रथमावृत्ति १५००.

आक्टोबर १९२८; शके कार्तिक १८५०.

किंमत दहा आणे.

प्रकाशक—
श्रीधर नारायण हुद्दार,
संपादक, अभिनव-ग्रंथमाला,
नागपूर शहर.

कै. स्वामी श्रद्धानंदांचे दुसरे पुण्यतिथीस
म्हणजे

ता. २३ डिसेंबर १९२८ रोजीं

अभिनव-ग्रंथमालेचें ९ वें पुष्प

कै. स्वामी श्रद्धानंदकृत

हिंदुसंघटन

या इंग्रजी पुस्तकाचें श्री. वि. गं. लेले (पुणें) कृत

मराठी रूपांतर

प्रसिद्ध होईल. अवश्य वाचा !

पुणें येथील हिंदु—सभेचे अध्यक्ष श्री॰ सिद्धेश्वरशास्त्री चित्राव व मराठा पत्राचे संपादक दे. भ. दा. वि. गोखले यांचे या पुस्तकावरील अभिप्राय पुढील पानांवर वाचा.

मुद्रक—
श्रीधर नारायण हुद्दार,
चालक, स्वातंत्र्य प्रेस,
नागपूर शहर.

'हिंदुसंघटन' पुस्तकावरील अभिप्राय.

हिंदुसंघटनावर आजपर्यंत जीं पुस्तकें प्रसिद्ध झालीं आहेत त्यामध्यें हुतात्मे स्वामी श्रद्धानंद यांच्या 'हिंदुसंघटन' ह्या पुस्तकाची बरोबरी कोणत्याहि पुस्तकास येणें शक्य नाहीं केवळ व्यक्तिमाहात्म्य एवढेंच त्याचें कारण नसून तें व्यक्तिमाहात्म्य येण्यास लागणारी तपश्चर्या आणि कोणताहि विषय समजावून देण्याकरतां स्वीकारलेली प्राञ्जळ, सप्रमाण व आकडेवार माहिती देण्याची पद्धत हें ह्या पुस्तकाच्या चांगूलपणाचें बीज आहे. कोणतहि प्रकरण आपण वाचत असतां ह्या गोष्टींचा वाचकास प्रत्यय येईल, भाषांतरकारांनीं केवळ भाषांतर करून मूळातील स्वारस्य घालविण्याचा प्रयत्न केला नसून उलट त्याची सजावट चांगल्या प्रकारें केली आहे. त्यामुळें हें पुस्तक भाषांतर आहे ह्याची कल्पनाही येणार नाहीं.

ज्या पुस्तकाचीं घरोघर पारायणें व्हावयास पाहिजेत आणि ज्यांतील दिशेला सोडून हिंदु म्हणविणाराचें वर्तन केव्हांही होतां उपयोगी नाहीं अशा पुस्तकाला मराठी वाचकांच्या हातीं देऊन लेखकांनीं व प्रकाशकांनी निःसंशय महाराष्ट्रजनतेला उपकृत करून ठेवलें आहे.

फाल्गुन शु. २ शके १८४९	सिद्धेश्वरशास्त्री चित्राव, अध्यक्ष, हिंदुसभा पुणें.

आज हिंदुधर्मीयांच्या पुढें एकच प्रश्न उभा आहे व तो हा कीं, 'आपण जागणार कसें?' जन्मापासून मरण-काळापर्यंत मानहानी, अपमान, व दुबळेपणा, छळ व सतत्च्या पराभवामुळें उत्पन्न होणाऱ्या निराशेनें तडाखे खात कसें तरी जीवंत राहणें याला जगणें म्हणणें शक्य नाही. मृत्युपंथाला लागलेला समाज म्हणून जगाच्या बाजारांत आपला समाज विकला जातो. यांतून सुटका होण्याचा मार्ग एकच व तो म्हणजे सर्व समाजचा समाज तेजस्वी पराक्रमी, व जयिष्णु बनला पाहिजे. व याला उपाय हि एकच कीं हिंदु–जातीयांचें संघटन सर्व बाजूंनी व सर्व प्रकारें व्हावयास पाहिजे. हुतात्मा स्वामी श्रद्धानंद जी यांनीं लिहिलें 'हिंदु-संघटन' स्पष्ट मार्ग दाखवित आहे. ह्या इंग्रजी पुस्तकाचें मराठी भाषांतर करून श्री लेले यांनीं फारच मोठा कामगिरी केलेली आहे. मीं मूळ पुस्तक व भाषांतर दोन्ही पाहिलीं, भाषांतर फारच परिश्रमपूर्वक केलें असुन तें भाषांतरवजा न वाटतां स्वतंत्र पुस्तकच वाटते. भाषा, साधी, स्पष्ट व जोरकस असून विषयास साजशी आहे. पुस्तकांतील मर्म वाचकांनीं लक्षांत घेतल्यास लेखकांच्या उद्योगाचें चीज होईल. प्रत्येक हिंदुधर्मीयानें पुस्तक जरूर वाचावें अशी शिफारस आहे.

पुणें.
१५–३–२८ } दामोदर विश्वनाथ गोखले.

निवेदन.

प्रस्तुत पुष्पाच्या प्रकाशनाची जाहिरात पहिल्या पुष्पांतच प्रसिद्ध झाली होती. पण अनेक अडचणीमुळें हें पुष्प आजवर प्रसिद्ध करतां आलें नाहीं. दोन वर्षांनंतर कां होईना पण आज हें पुस्तक हातावेगळें करून ग्राहकांच्या ऋणांतून अंशतः मुक्त होण्याची संधि लाभली याबद्दल मनास समाधान वाटतें.

टिळकमहाविद्यालयांत राजकारण शास्त्राचा अभ्यास करीत असतां निरनिराळ्या देशांच्या शासनपद्धतींचाहि अभ्यास करावा लागला. त्यावेळींच मराठींतून निरनिराळ्या देशांच्या शासनसंस्थांची माहिती प्रसिद्ध केल्यास फार उपयुक्त होईल असें वाटलं व ह्मणून पुढें अमेरिका, जपान, फ्रान्स, जर्मनी व ग्रेटब्रिटन ह्या जगांतील प्रमुख राष्ट्रपंचकांच्या शासनपद्धतींवर पांच लेख लिहून टिळकमहाविद्यालयाच्या त्रैमासिकाच्या अंकांतून प्रसिद्ध केले. त्या लेखांतच कांहीं नवीन माहितीची भर घालून व स्विट्झर्लंड, सोव्हिएट रशिया व हिंदुस्थान या देशांच्या शासनपद्धतींच्या प्रकरणांची जोड देऊन हें पुस्तक तयार केलें आहे. शासनसंस्था पुस्तकाचा हा पहिला भाग असून याचा उद्देश निरनिराळ्या देशांच्या शासनपद्धतींची माहिती देणें हाच आहे. पुढील भागांत शासनसंस्थेचीं प्रमुख अंगें–शासनपद्धतीचें स्वरुप, कायदेकारी सत्ता, स्थानिक राज्यकारभार इ० संबंधींचें तात्विक विवेचन करण्यांत यावयाचें आहे. या दोन भागांच्या साहाय्यानें निरनिराळ्या देशांच्या शासनपद्धतींची परस्परांशीं तुलना करतां येऊन कोणत्या देशाच्या शासनपद्धतींत कोणते गुणदोष आहेत हें कळून येईल. हिंदुस्थानची भावी राज्यघटना समजून घेण्यास किंबहुना ती घटना कशी असावी याची चर्चा करण्याची पात्रता अंगीं येण्यास या माहितीचा बराच उपयोग होईल अशी उमेद आहे.

हायस्कुलें व कॉलेजें यांतून इतिहास, हिंदुस्थान व ग्रेटब्रिटन या देशांच्या शासनपद्धतींत इ० विषय शिकविण्यांत येतात. आजचा विद्यार्थी वर्ग

हाच पुढें हिंदुस्थानचा नागरिक बनावयाचा असल्यामुळें त्यास वरील विषया खेरीज राजकारण शास्त्राचेंहि शिक्षण दिलें जाणें अवश्य आहे. अर्थातच निरनिराळ्या देशांच्या शासनसंस्थांचें ज्ञान तरुण पिढीस करून देणें सांप्रत जरूरीचें झालें आहे. साधारणतः हायस्कुलांतील विद्यार्थ्यांची या बाबतीतील जिज्ञासा तृप्त करण्याचें कामींहि या पुस्तकाचा उपयोग होऊं शकेल अशी आशा वाटते.

विषय सुलभतेसाठीं प्रत्येक प्रकरणाच्या आरंभीं देशाचा थोडक्यांत पूर्वेतिहास दिला आहे. यांत राजकारणासारखा कांहींसा गहन विषयहि इतिहासाची जोड दिल्यामुळें सुबोध होऊं शकतो या सर्वमान्य सिद्धांताचें अनुसरणच झालें आहे; कारण इतिहासाचे पायावरच राजकारणाची इमारत उभारण्यांत येत असते. हें पुस्तक लिहितांना पारिभाषिक शद्बांची जागो-जागीं अवश्यकता भासली. रुढ पारिभाषिक शद्बांचा यथोचित उपयोग केला आहेच पण त्याशिवायहि आणखी कित्येक शद्ब नवीन बनवावे लागले आहेत. या पुस्तकावरून इंग्रजी ग्रंथ वाचणाऱ्याला समजण्यास कठिण जाऊं नये ह्मणून पारिभाषिक शब्दांपुढें कंसांत त्यांचे इंग्रजी पर्याय शब्द दिलें आहेत. हे शब्द मुद्दाम देवनागरी लिपींतच लिहिले आहेत. हेतु हा कीं, निवळ मराठी भाषा जाणणाऱ्या वाचकांनाहि निरनिराळ्या देशांत विवक्षित पारिभाषिक शब्दांबद्दल कोणते पर्याय शब्दरुढ आहेत हें समजून यावे.

महाविद्यालयांत असतांना राजकारणावरील अनेक इंग्रजी मराठी ग्रंथ वाचण्यांत आले. त्यांतील माहितीचा हें पुस्तक लिहितांना फार उपयोग झाला आहे. १९१८ ते १९२७ पर्यंतच्या 'स्टेट्समन्स इयर बुकां' चाहि यथोचित उपयोग केला आहे. पुस्तकांचे हस्तलिखित राजकारणाचे अध्यापक **प्रो. द. वि. केळकर** यांनीं वाचून मला उत्तेजन दिलें होतें याचाहि कृतज्ञतापूर्वक येथें उल्लेख करणें मी आपलें कर्तव्य समजतो. प्रस्तुत पुष्पाच्या मुद्रणाचें काम अभिनव ग्रंथमालेनें नवीनच चालवावयास घेतलेल्या 'स्वातंत्र्य' मुद्रणालयांत केलें आहे. पुरेशा साधनांच्या अभावीं मुद्रणाचें काम व्हावें तितकें सुबक झालें नाहीं याची पूर्ण जाणीव आहे. हा मुद्रणाचा व पुस्तकाच्या प्रतिपाद्य

विषयांतील विद्वान व अधिकारी वाचकांकडून दाखविण्यांत येणारे इतर दोष पुढील आवृत्तीचा योग आल्यास त्यावेळीं काढण्याचा प्रयत्न करण्यांत येईल इतकें आश्वासन देऊन हें निवेदन संपवितो.

नागपूर शहर.
ता. १५-१०-२८.

श्रीधर नारायण हुद्दार.

अनुक्रमणिका

		पृष्ठ
	निवेदन	
१.	ग्रेटब्रिटनची शासनपद्धति	१—१२
२.	अमेरिकेंतील संयुक्त संस्थानांची शासनपद्धति ..	१३–२४
३.	फ्रान्स देशाची शासनपद्धति	२५–३३
४.	प्रजासत्ताक जर्मनीची शासनपद्धति	३४-४१
५.	जपानची शासनपद्धति	४२–४९
६.	स्विट्झर्लंडची शासनपद्धति	५०–६७
७.	समाजसत्तावादी रशियाची शासनपद्धति ...	६८-७४
८.	हिंदुस्थानची शासनपद्धति	७५-९५

शासन--संस्था

भाग १ ला

ग्रेटब्रिटनची शासनपद्धति.

[प्रास्ताविक-पार्लमेंट-उमरावसभा-प्रतिनिधिसभा-कार्यकारीमंडळ-न्यायदानपद्धति स्थानिक-राज्यकारभार]

'आमच्या राज्यांत सूर्य मावळत नाहीं' असें ह्मणण्याचा मान ग्रेटब्रिटननें संपादन केला असून आजहि आधुनिक राष्ट्रांत त्याची प्रामुख्यानें गणना करण्यांत येते. ग्रेटब्रिटनच्या या साम्राज्य विस्ताराला ग्रेटब्रिटनची शासनपद्धति ही बऱ्याच अंशीं कारणीभूत आहे. ही शासनपद्धति इ. स. १०६६ च्या सुमारास अस्तित्वांत आली असून अलीकडील बहुतेक प्रमुख राष्ट्रांनीं आपल्या देशाच्या शासनपद्धतीची रचना इंग्रजी राज्यघटनेच्या धर्तीवरच केलेली आहे.

ग्रेटब्रिटनमध्यें १०६६ मध्यें शासनपद्धतीचें जें स्वरूप निश्चित करण्यांत आलें होतें त्यांत वेळोवेळीं आवश्यकतेनुसार फरक करण्यांत आलेला आहे. हें सर्व रूपांतर मात्र कायदे करूनच करण्यांत आलें असें नसून बराचसा फरक संकेत, दाखला अगर वहिवाट यास अनुसरूनहि करण्यांत आला आहे; किंबहुना ग्रेटब्रिटनचीहि शासनपद्धति बहुतांशीं 'अलिखित' स्वरुपाची आहे ह्मणजे या शासनपद्धतीचीं मूलतत्वें एका अगर त्याहून अधिक

कायद्यांत अंतर्निविष्ट करण्यांत आलेलीं नाहींत. या शासनपद्धतीचा विकास कसकसा होत आला हा इतिहास मननीय आहे. पण प्रस्तुत पुस्तकाच्या मर्यादित क्षेत्रांत आपणांस केवळ स्थूल स्वरूपाचाच विचार करावयाचा आहे.

ग्रेटब्रिटनची शासनपद्धति **नियंत्रित राजसत्ताक** (लिमिटेड मॉनर्की) आहे असें मानण्यांत येतें; परंतु वस्तुतः राजा हा केवळ कार्यकारी मंडळाच्या हातांतील एक बाहुलेंच आहे. राजाला स्वतःच्या इच्छेनुरूप कोणतेंहि महत्वाचें कार्य करतां येत नाहीं; तथापि इतकें मात्र खरे कीं राजा हा व्यक्तिस्वातंत्र्याच्या आड जोंपर्यंत येत नाहीं तोंपर्यंत त्याला अत्युच्च मान द्यावयास इंग्लिश लोक कव्हांहि तयार असतात. राजानें जनतेच्या हक्कांवर घाला घातल्यास मात्र त्यास पदभ्रष्ट करून दुसऱ्या राजाची प्रतिष्ठापना करण्यास किंवा प्रसंगीं राजाचा शिरच्छेदहि करण्यास इंग्लिश लोकांनीं कमी केलें नाहीं हें इंग्लंडचा इतिहास वाचल्यास सहज कळून येण्यासारखें आहे. पार्लमेंटची निवडणूक झाली ह्मणजे राजा प्रतिनिधिसभेंतील (हॉऊस ऑफ कॉमन्स) बहुमतवाल्या राजकीय पक्षाच्या पुढाऱ्यास मुख्य प्रधान (प्राइम मिनिस्टर) नेमतो व त्यास कार्यकारी मंडळ (कॅबिनेट) बनविण्याची आज्ञा करितो दोन समबल राजकीय पक्ष प्रतिनिधिसभेंत असल्यास मात्र दोन पक्षांपैकीं कोणत्याहि पक्षाच्या पुढाऱ्याची मंड्याचे जागीं निवडणूक करण्याचा अधिकार राजेसाहेबांस आहे मंत्रिमंडळाकडून आलेल्या कागदावर निमूटपणें सही करणें, प्रिव्ही कौन्सिलचे बैठकीस हजर असणें कार्यकारी मंडळाचे सल्ल्यानें जाहीरनामे काढणें व मोठमोठ्या अधिकाऱ्यांच्या नेमणूका करणें, अपराध्यांस शिक्षेची सूट देणें वगैरे स्वरूपाचे हक्क राजेसाहेबांस असतात.

पार्लमेंट

ब्रिटिश साम्राज्यांत कायदे करण्याची सार्वभौम सत्ता पार्लमेंटला आहे. प्रिव्हिकौन्सिलच्या सल्ल्यावरून वरिष्ठ न्यायमंदिराच्या चॅन्सरी ह्या विभागातर्फें बैठक भरविण्याचे कमींत कमी वीस दिवस अगोदर राजा पार्लमेंटच्या दोन्ही सभागृहांच्या बैठकी अमुक दिवशीं भरविण्यांत याव्या अशा

स्वरूपाचा जाहिरनामा काढतो. ही बैठक सामान्यतः फेब्रुवारीच्या मध्यापासून ऑगस्टच्या शेवटच्या आठवड्यापर्यंत चालू असते. एखाद्या प्रश्नावर मतभेद झाल्यास, मंत्रिमंडळाच्या सल्ल्यावरून राजानें पार्लमेंटची बैठक बंद केल्यास (प्रोरोगेशन) बैठक बंद व्हावयाच्या वेळीं अपूर्ण असलेलें काम तसेंच राहतें पार्लमेंटनें स्वतःच ठराव करून बैठक कांहीं काळाकरितां तहकूब केल्यास (ॲडजर्नमेंट) मात्र बैठक थांबविण्याचे वेळीं अपूर्ण राहिलेलें काम बैठक फिरून सुरू झाली असतां हातीं घेतां येऊन पूर्ण करितां येतें. पार्लमेंटची पांच वर्षांची मुदत संपली असतां किंवा प्रतिनिधिसभेचा मंत्रिमंडळावरील विश्वास उडाला असतां, राजा पार्लमेंटची बरखास्ती (डिसोल्युशन) घडवून आणतो व नवीन निवडणूक करण्याचा हुकूम देतो या पार्लमेंट सभेच्या दोन शाखा आहेत. हाच कित्ता इतर सर्व राष्ट्रांनीं गिरविलेला आहे पार्लमेंटचे दोन विभाग सुमारें १३३९–४० सनापासून अस्तित्वांत आहेत. ह्या दोन विभागांस **उमरावसभा** (हाऊस ऑफ लॉर्ड्स) व **प्रतिनिधिसभा** [(हाऊस ऑफ कॉमन्स) ‘ लोक सभा ’ ह्या पर्याय शब्दाऐवजीं ‘ प्रतिनिधिसभा हाच शब्द माझे मतें योजणें अधिक श्रेयस्कर आहे)] हीं नांवें आहेत.

उमरावसभा.

ह्या सभेंतील उमरावांची संख्या सुमारें ७०० आहे. खालील नियमांनुसार निरनिराळ्या इसमांना उमरावसभेचे सभासद म्हणून गणलें जातें:—(१) परंपरागत हक्क–इंग्लंड व वेल्समधील बहुतेक सर्व उमराव; (२) ज्यांना राजानें उमराव बनविलें आहे; (३) उमराव कायदेपंडित (उमरावसभेचे व प्रिव्ही कौन्सिलचे न्यायदान देण्याकरितां चार लॉ लॉर्ड्स नेमण्यांत येतात ते); (४) बडे धर्मगुरु–आर्चबिशप २ व धर्मगुरु अथवा बिशप्स् २४ व (५) स्कॉटलंडच्या उमरावांनीं तहाहयात निवडलेले १२ उमराव.

पूर्वी उमरावसभेला कायदे करण्याचे बाबतींत प्रतिनिधिसभेइतकेच हक्क होते. परंतु वेळोवेळीं कायदे करून व विशेषतः १९११ च्या कायद्यान्वयें उमरावांचे हक्क बरेच मर्यादित करण्यांत आले आहेत. पैशाबाबतच्या

मसुद्यास उमरावांच्या संमतिशिवायच राजाची सही झाल्यावर कायद्याचें स्वरूप प्राप्त होतें. विशिष्ट मसुदा पैशाबाबत आहे किंवा नाहीं हें ठरविण्याचें काम सर्वस्वीं 'स्पीकर'कडे [प्रतिनिधिसभेचा] आहे. इतर कायद्यांचे मसुदे तीनदां प्रतिनिधिसभेंत पास झाले पण प्रत्येक वेळीं उमरावांकडून त्यास विरोध करण्यांत आला, तरी मसुद्याचें दुसरें वाचन व तिसरें वाचन यांमध्यें दोन वर्षांचा कालावधि गेला असल्यास राजाची सही घेऊन त्या मसुद्यास कायदेबुकांत स्थान मिळूं शकतें. उमरावांचे हक इतके संकुचित करण्यांत आले असले तरी त्यांना प्रतिनिधिसभेच्या कायदे करण्याच्या कामकाजावर नियंत्रण ठेऊन प्रसंगीं क्रांतिकारक व राष्ट्रविघातक स्वरूपाचे भासणारे कायदे पास करण्यापासून प्रतिनिधिसभेला परावृत्त करतां येईल.

उमरावसभेला न्यायदान करण्याचें बाबतींत प्रतिनिधिसभेला नसलेला एक विशेष हक आहे; व हा हक म्हणजे ब्रिटिश साम्राज्यांतील बड्या ब्रिटिश अधिकाऱ्यांवर प्रतिनिधिसभेनें खटला भरल्यास उमरावसभा निकाल लावते, हा होय. 'सुप्रीम कोर्ट ऑफ जुडिकेचर' ह्या इंग्लंडमधील सर्वोच्च न्याय-मंदिराच्या निकालावरील अपीलांचाहि विचार करण्याचा हक उमरावसभेला आहे. प्रत्येक उमरावाला राजाची खासगी भेट घेण्याचा हक आहे

उमरावसभेचा अध्यक्ष **'लॉर्ड हाय चन्सेलर'** हा असतो. हा अधिकारी फार पुरातन कालापासून (१०६६) आज तागायत नेमण्यांत आला आहे. हा न्यायखात्याचा ('सुप्रीम कोर्ट ऑफ जुडिकेचर' च्या चॅन्सरी ह्या शाखेचा) मुख्य असतो. उमरावसभा न्यायनिवाडा करण्यास बसली असतां हा अध्यक्षाचे जागीं असतो. हा मंत्रिमंडळाचा एक प्रमुख सभासद असल्यानें त्याचा प्रत्यक्ष राज्यकारभारांत हात असतो. हा केव्हां केव्हां उमराव नसतो; परंतु उमराव असल्यास कायदे करण्याच्या बाबतींत त्याला भाग घेतां येतो. अशा रीतीनें कायदेकारी, कार्यकारी व न्यायदान ह्या तिन्ही सत्ता ह्या अधिकाऱ्यामध्यें एकवटलेल्या आहेत. पूर्वी हा राजाचा प्रमुख धार्मिक सल्लागारहि असे. हा ज्या आसनावर बसतो त्यास 'वूल सॅक' हें नांव आहे.

प्रतिनिधिसभा.

विभाग, शहरें व विश्वविद्यालयें ह्या त्रिविध मतदारसंघाकडून ह्या सभेंनील सभासदांची निवड करण्यांत येते. २१ वर्षे वयाच्या, सालीना १० पौंड घरभाडें देणाऱ्या, ज्या विभागांतून किंवा शहरांतून सभासद निवडून यावयाचा असेल त्या विभागाचा किंवा शहराचा कमींत कमी सहा महिन्यांचा रहिवाशी असलेल्या प्रत्येक पुरुषास मतदानाचा हक्क आहे. ३० वर्षे वयाच्या, स्थानिक राज्यकारभाराच्या संस्थांचे सभासद निवडण्याचा हक्क असलेल्या, सालीना कमींत कमी ५ पौंड घरभाडें देणाऱ्या प्रत्येक स्त्रीला किंवा मतदानाचा हक्क असलेल्या पुरुषाच्या पत्नीला मतदानाचा हक्क आहे. एका निराळ्या रीतीनेंहि मतदानाचा हक्क स्त्री-पुरुषांना प्राप्त होऊं शकतो. २१ वर्षे वयाचा विश्वविद्यालयांतील पुरुष पदवीधर व ३० वर्षे वयाची स्त्री पदवीधर किंवा पदवीधर पुरुषाची पत्नी हिलाहि मतदानाचा अधिकार आहे महायुद्धांत लष्करी नोकरी केलेल्या १९ वर्षे वयाच्या पुरुषालाहि मतदानाचा हक्क देण्यांत आला आहे. कोणत्याहि स्त्री पुरुषाला दोन प्रकारच्या मतदारसंघामार्फत मतें देण्याचा अधिकार आहे. परंतु पुरुषांच्या बाबतींत विशिष्ट विभागाचा किंवा शहराचा रहिवासी म्हणून प्राप्त झालेला हक्क व स्त्रियांच्या बाबतींत स्थानिक राज्यकारभाराच्या संस्थेचे मतदार म्हणून प्राप्त झालेला हक्क अवश्य असावयास पाहिजे. इतर एखाद्या मतदार संघाच्या अटी पूर्ण केल्यास त्या मतदारसंघातर्फे दुसरें मत देतां येतें. लहान मुलें, वेडे, परदेशस्थ व दिवाळखोर ह्यांस मतदानाचा हक्क नाहीं.

मतदानाचा हक्क असलेल्या स्त्री-पुरुषांस प्रतिनिधि सभेकरितां उमेदवार म्हणून उभें राहतां येतें. इंग्लंडच्या चर्चमधील पाद्री, स्काटलंडच्या धर्म-मंदिराचे (चर्चचे) प्रमुख अधिकारी, रोमन कॅथालिक पाद्री, शेरीफ, इंग्लंड किंवा स्कॉटलंडमधील उमरावसभेंतील उमराव ह्यांना प्रतिनिधि सभेंत निवडून जातां येत नाहीं. प्रतिनिधि सभेचे अधिकारी (स्पीकर, क्लार्क वगैरे) मंत्रिमंडळाचे सभासद किंवा मंत्र्यांचे चिटणीस म्हणून ज्यांस पगार मिळतो अशा प्रतिनिधिसभेच्या सभासदांव्यातिरिक्त इतर सभासदांना प्रत्येकीं ४००

पौंड सालिना पगार मिळतो. प्रत्येक वर्षी दोनदां (मार्च व आक्टोबरमध्यें) मतदारांची नोंद करण्यांत येतें. मतदारांना प्रतिनिधींच्या द्वारें आपला मतदानाचा हक्क बजावितां येतो. १९१८ च्या कायद्यानें दर ७०,००० लोकवस्तीला एक ह्याप्रमाणें सभासदांची संख्या ठरविण्यांत आली आहे, परंतु ५०००० लोकवस्ती असलेल्या शहराचा स्वतंत्र प्रतिनिधि निवडून पाठविण्याचा हक्क तसाच कायम ठेवण्यांत आला आहे.

प्रतिनिधिसभेच्या अध्यक्षाला 'स्पीकर' ही संज्ञा आहे. १६७९ पावेतो राजा स्पीकरच्या निवडणुकीचे बाबतींत ढवळाढवळ करीत असे. परंतु तदनंतरच्या कालपासून प्रतिनिधि सभेच्या सभासदांकडूनच स्पीकरची निवडणूक करण्यांत येते. ही निवड पार्लमेंटच्या–प्रतिनिधिसभेच्या–मुदतीची असते. स्पीकर राजकीय पक्षभेदांपासून अलिप्त असावा लागतो. प्रतिनिधिसभेंत किंवा प्रतिनिधिसभेबाहेर स्पीकरला राजकीय भानगडींत लक्ष घालतां येत नाहीं. स्पीकर हा प्रतिनिधिसभेचा पुढारी व नियंता असतो. हा वादग्रस्त मुद्यांवर निर्णायक निकाल देतो. ह्याला 'पहिला लोकप्रतिनिधि' समजतात व समाजांत ह्याला फार मान मिळतो. मसुद्यांवर पडलेल्या मतांची मोजदाद करून निकाल जाहीर करणें, पार्लमेंटचा अपमान करणारास पकडण्याचा हुकूम सोडणें, पोटनिवडणुकी घडवून आणणें हीं कामें ह्याकडे असतात. ह्यास सालिना ५००० पौंड पगार व सभागृहांत राहण्याकरितां जागा मिळते.

कार्यकारीमंडळ (कॅबिनेट)

ग्रेटब्रिटनची कार्यकारी सत्ता राजाचे हातांत आहे असें म्हणण्यांत येतें. परंतु वस्तुतः कार्यकारीमंडळच सर्व राज्यकारभार चालविते. ह्या मंडळामध्यें सुमारें २०–२२ मंत्री असतात. ह्या मंडळाच्या अध्यक्षास मुख्य मंत्री [प्राइम-मिनिस्टर] असें म्हणतात. राजानें प्रतिनिधिसभेंतील बहुमतवाल्या राजकीय पक्षाच्या पुढाऱ्यास मुख्य मंत्र्याचें पद दिल्यावर तो पार्लमेंटच्या दोन्ही शाखांतील आपल्या पक्षाच्या प्रमुख लोकांचे कार्यकारीमंडळ बनवितो. संकटाचे प्रसंगीं ज्या वेळीं पार्लमेंटांतील विरोधामुळें राष्ट्राला नुकसान पोहचण्याचें भय असतें त्या वेळीं व युद्धादि प्रसंगीं अनेक राजकीय पक्षांतील पुढाऱ्यांचें

संमिश्र कार्यकारीमंडळ बनविण्यांत येते. संकटाचा परिहार झाल्यावर मात्र अशा प्रकारचें कार्यकारीमंडळ फार काळपर्यंत टिकूं शकत नाहीं. कार्यकारीमंडळामध्यें खालील विशेष गुण असावे लागतातः—

[१] महत्वाच्या राजकीय प्रश्नावर सर्व मंत्र्यांचे ऐकमत्य असणें.

[२] मुख्य मंत्र्याचे सल्ल्याप्रमाणें सर्व मंत्र्यानीं वागणें.

[३] कार्यकारी मंडळाच्या बैठकीतील संभाषणांची बाहेर वाच्यता न करणें.

[४] प्रतिनिधि सभेनें कार्यकारी मंडळाबद्दल अविश्वास व्यक्त केला असतां किंवा निंदाव्यंजक ठराव पसार केला असतां किंवा मुख्य मंत्री वारला असतां अथवा त्यानें राजिनामा दिला असतां सर्व मंत्र्यांनीं एकसमयावच्छेदें-करुन राजिनामा देणें.

[५] प्रत्येक मंत्री पार्लमेंटच्या दोन सभागृहांपैकीं कोणत्या ना कोणत्या सभेचा सभासद असणें.

[६] राजेसाहेबांनीं कार्यकारी मंडळाच्या बैठकीस हजर नसणें.

कार्यकारी मंडळामध्यें खालीं दिलेल्या मंत्र्यांचा अंतर्भाव होतो.—(१) मुख्य मंत्री (२) कोषमंत्री (३) परराष्ट्रमंत्री (४) युद्धमंत्री (५) लॉर्ड हाय चॅन्सेलर (६) पास्टखात्याचा मुख्य (७) आरमारखात्याचा मुख्य (८) वैमानिक खात्याचा मुख्य (९) गृहमंत्री (१०) कृषिमंडळाचा अध्यक्ष (११) व्यापारमंडळाचा अध्यक्ष (१२) शिक्षणमंडळाचा अध्यक्ष (१३) स्थानिक स्वराज्यमंडळाचा अध्यक्ष (१४) वसाहतमंत्री (१५) मजूरमंत्री (१६) आरोग्यमंत्री (१७) भारतमंत्री (१८) स्कॉटलंडमंत्री (१९) चॅन्सेलर डची ऑफ लँकेस्टर (२०) लॉर्ड प्रेसिडेंट ऑफ कौन्सिल (२१) लॉर्ड प्रिव्ही कौन्सिलर.

मंत्र्यांच्या नांवांवरूनच त्यांच्याकडे कोणकोणत्या खात्यांचा कारभार सोंपविण्यांत आलेला असतो हें कळून येईल.

न्यायदानपद्धति.

फौजदारी व मुलकी किरकोळ स्वरूपाच्या वादांचा निकाल लावण्याकरितां ग्रेटब्रिटनमधील निरनिराळ्या विभागाधिपतींच्या (Lord Lieutenant) शिफारशीवरून 'लॅर्ड चॅन्सेलर हाय' हा त्या त्या विभागाकरितां न्यायाधीश [जे. पी.] नेमतो. हे न्यायाधीश खेड्यापाड्यांत वेळोवेळीं **छोटीं न्यायमंदिरें** भरवून वादांचा निकाल तडकाफडकीं लावतात. **त्रैमासिक न्यायमंदिरें**-क्वार्टर सेशन कोर्ट-वर्षांतून चारदां विशिष्ट गांवें किंवा शहरें ह्यांमध्यें भरविण्यांत येतात. अशा न्यायमंदिरांत न्यायदानाचें काम करणारे न्यायाधीश कायदा जाणणारे नसल्यास त्यांच्या मदतीस कायदेपंडित मदतनीस देण्यांत येतात परंतु न्यायाबाबतची सर्व जबाबदारी न्यायाधीशांवरच असते. स्त्रियांनाहि न्यायाधीश होतां येतें.

मोठ्या स्वरूपाचे गुन्हे लंडन येथील **वरिष्ठ न्यायमंदिरापुढें** [हॉय कोर्ट ऑफ जस्टिस] किंवा वरिष्ठ न्यायमंदिरांचे न्यायाधीश निरनिराळ्या विभागांत दौऱ्यावर जातात तेथें त्यांनीं भरविलेल्या न्यायमंदिरापुढें [असाइज कोर्ट] निकालाकरितां जातात. अशा रितीनें न्याय देण्यास सुगम व्हावें म्हणून ग्रेटब्रिटनचे ५०० विभाग पाडण्यांत आले आहेत. स्थानिक राज्यकारभाराच्या सोयींसाठीं बनविण्यांत आलेल्या विभागांशीं [काउंटिज] ह्या विभागांचा केवळ नामसादृश्यापलीकडे कांहींहि संबंध नाहीं. ह्या पाचशें विभागांत वेळोवेळीं दौरे काढून न्याय देण्याचें काम करण्याकरितां 'लॉर्ड चॅन्सेलर हॉय'कडून ५० न्यायाधीशांची नेमणूक करण्यांत येते. हे न्यायाधीश त्यांच्या अधिकारकक्षेंतील विभागांस वर्षांतून दोन ते चार वेळां भेट देतात व त्यांच्यासमोर आलेल्या दिवाणी व फौजदारी दाव्यांचा निकाल लावतात. १०० पौंड किंमतीपर्यंतचे दावे निकालांत काढण्याचा अधिकार ह्या न्यायाधिशांना असतो.

बहुतेक सर्व निकालांवर लंडन येथील 'सुप्रिम कोर्ट ऑफ जुडिकेचर' ह्या सर्वोच्च न्यायमंदिराकडे अपिलें करतां येतात. ह्या न्यायमंदिराचे **वरिष्ठ न्यायमंदिर** [हाय कोर्ट ऑफ जस्टिस] व **अपील न्यायमंदिर** [कोर्ट

ऑफ अपील असे दोन विभाग आहेत. वरिष्ठ न्यायमंदिराचे फिरून तीन विभाग आहेत. ते विभाग असे; (१) किंग्ज बेंच डिव्हिजन–ह्या विभागाचे मुख्यास ' दि चीफ जस्टिस ' म्हणतात. ह्याच्या मदतीला सोळा इतर न्यायाधीश असतात. (२) चॅन्सरी डिव्हिजन–ह्या विभागाचे मुख्यास ' लॉर्ड चॅन्सेलर हॉय ' ही संज्ञा आहे. त्याच्या मदतीस सात इतर न्यायाधीश असतात. (३) प्रोबेट डिव्हिजन-ह्या विभागाचे मुख्यास 'प्रेसिडेंट' म्हणतात. मृत्युपत्रांची शाबिती करून त्यांची नोंद करणें, नाविकस्वरूपी किंवा घटस्फोटस्वरूपी दाव्यांचा निकाल लावणें हीं कामें ह्या विभागाकडे असतात. प्रेसिडेंटच्या मदतीस दुसराहि एक न्यायाधीश असतो.

' **वरिष्ठ न्यायमंदिरां** ' तून **अपीलन्यायमंदिराकडे** अपीलें जाऊं शकतात. ह्यामध्यें लॉर्ड चॅन्सेलर हॉय, चीफ जस्टिस, प्रेसिडेंट–वरिष्ठ न्यायमंदिराच्या तीन विभागांचे तीन अध्यक्ष–' दी मास्टर ऑफ रोल्स ' व अपीलें ऐकणारे पांच न्यायाधीश ह्यांचा समावेश होतो. पूर्वीच्या हयात असलेल्या लॉर्ड चॅन्सेलर्सनांही ह्या न्यायमंदिरांत न्याय देण्याकरितां न्यायाधीश ह्मणून बसतां येते. अपीलन्यायमंदिरानें दिलेल्या निकालावर **उमराव सभेकडे** अपील करतां येतें.

ग्रेटब्रिटनमधील न्यायदानपद्धतीचा विचार करीत असतां **प्रिव्हि कौन्सिलचा**ही विचार अवश्य करावयास पाहिजे. हल्लीं ह्या कौन्सिलाकडे इंग्लंड व स्कॉटलंड खेरीजकरून ब्रिटिश साम्राज्याच्या इतर भागांतीलहि हिंदुस्थान, कानडा, आस्ट्रेलिया वगैरे भागांतील अखेरचीं अपिलें येतात. ह्यामध्यें सुमारें दोनशें लोक असतात. परंतु हे केवळ नामधारी असतात. न्याय देण्याचे कामाकरितां १८७१ पासून चार नाणावलेले कायदेपंडित नेमण्यांत येत असतात. ह्याच न्यायाधीशांकडे–ह्यांना ' लॉ लॉर्ड्स ' असें ह्मणतात. १८७६ पासून उमराव सभेकडे येणाऱ्या अपिलांचे निकाल लावण्याचें कामहि देण्यांत आल्यामुळें ह्यांना उमरावहि बनविण्यांत येतें.

प्रिव्हि कौन्सिलमध्यें खालीं दिलेल्या इसमांचा अंतर्भाव होतो:—

(१) प्रस्तुतचे व पूर्वींचे हयात असलेले कार्यकारी मंडळाचे सर्व सभासद

(२) तीन मोठे धर्मगुरु—दोन आर्चबिशप व एक बिशप.

(३) साम्राज्यांत मोठ्या हुद्द्यांच्या जागांवर ज्यांनीं काम केलें आहे असे उमराव.

(४) न्यायखात्यांतील वरिष्ठ दर्जाचे न्यायाधीश.

(५) राजकीय, वाङ्मय-विषयक, शास्त्रीय शोधाकरितां किंवा विशेष पराक्रम गाजविल्याबद्दल ज्यांना प्रिव्हि कौन्सिलचे सभासद बनविण्यांत आलें असेल असे इसम; हे सर्व न्यायाधीश प्रिव्हि कौन्सिलच्या बैठकीस क्वचितच हजर असतात. त्यांपैकीं बरेच लोक नवीन राजा गादीवर येतो त्या वेळीं भरणाऱ्या प्रिव्हि कौन्सिलच्या बैठकीस हजर असतात. त्यांपैकीं प्रत्येक इसमास राजेसाहेबांची भेट घेतां येते. (नामदार श्रीनिवासशास्त्री यांस मात्र १९२४ सालीं ते 'प्रिव्हि कौन्सिलर' असतांहि राजेसाहेबांस भेटतां आलें नाहीं !)

स्थानिक राज्यकारभार.

स्थानिक कारभाराचे सोयीकरितां ६२ विभाग (काउंटीज) व ७४ **शहर-विभाग** (काउंटी बरोज) पाडण्यांत आले आहेत. प्रत्येक विभागाचा राज्यकारभार मध्यवर्ति सरकारकडून नेमण्यांत आलेले न्यायाधीश व लोकांच्या प्रतिनिधींचें बनलेलें **विभाग-मंडळ** (काउंटी कौन्सिल) ह्यांकडे असतो. कर देणारे इसम प्रथम विभाग-मंडळाकरितां सभासद निवडतात हे सभासद आपल्या संख्येचे शिष्ट-लोक (एल्डरमेन) निवडतात. नंतर सभासद व शिष्टलोक आपला अध्यक्ष निवडतात; आणि सभासद शिष्टलोक व अध्यक्ष मिळून 'विभाग-मंडळ' बनतें. अध्यक्षाची मुदत एक वर्षाची व सभासदांची मुदत तीन वर्षांची असते. शिष्ट लोकांची मुदत सहा वर्षांची असते; परंतु त्यांपैकीं निम्मे शिष्ट लोकांची दर तीन वर्षांनीं फेर निवडणूक करण्यांत येते. स्त्रियांनाहि विभाग-मंडळाचे सभासद होण्याचा हक्क आहे. विभाग रक्षकांवर (काउंटी पोलिस) देखरेख ठेवणें व अमली पदार्थांच्या विक्रीचा मक्ता देणें ह्या दोन बाबींचा कारभार 'त्या विभागांतील न्यायाधीश व त्यांच्या संख्येइतके विभाग-मंडळाचे सभासद मिळून बनलेल्या पोट-मंडळा'कडे देण्यांत आला आहे.

विभागाचे जिल्हे हे लहान विभाग पाडण्यांत आले आहेत. ह्या जिल्ह्यांचे दोन प्रकार असतात. एका प्रकारच्या जिल्ह्यांत एखाद्या गांवाचा समावेश होतो. अशा जिल्ह्यांस 'अर्बन डिस्ट्रिक्ट्स' ह्मणतात. दुसऱ्या प्रकारच्या जिल्ह्यांत अनेक लहान लहान खेडयांचा समावेश होतो. त्यांना 'रुरल डिस्ट्रिक्ट्स' ह्मणतात. जिल्ह्याचा कारभार **जिल्हामंडळातर्फे** (डिस्ट्रिक्ट कौन्सिल) करण्यांत येतो. दुसऱ्या प्रकारच्या जिल्ह्यांतील प्रत्येक खेडयांमध्यें **ग्रामसभा** (पॅरिशमीटिंग) असते. ह्या सभेमध्यें मतदानाचा हक्क असलेल्या खेडयांतील प्रत्येक इसमास (पॅरोकियल इलेक्टर) भाग घेतां येतो. ज्या खेडयाची लोकवस्ती तीनशें पेक्षां अधिक असेल त्या खेडयांत ग्रामसभेशिवाय एक **ग्राममंडळहि** (पॅरिश कौन्सिल) असते. ह्या मडळाकडे त्या त्या खेडयांतील आरोग्य राखणें व गरीबांस काम व अन्न पुरविणें हीं कामें असतात. ग्राममंडळ नसल्यास हीं कामें ग्रामसभेकडून करण्यांत येतात.

मोठ्या शहरांचे तीन विभाग आहेत. (१) **शहरविभाग** (काउंटी बरोज) ह्यामध्यें ५००० पेक्षां अधिक लोकसंख्या असलेल्या सर्व शहरांचा समावेश होतो. ह्या शहरांच्या कारभारावर विभागमंडळाचे (काउंटी कौन्सिल) कोणत्याहि प्रकारचें नियंत्रण नसतें. ह्या शहरांचा कारभार पाहण्याकरितां **शहर विभाग-मंडळांची** (काउंटी बरो कौन्सिलची) योजना आहे. ह्या मंडळाची रचना विभागमंडळाच्या रचनेप्रमाणेंच असते. (२) त्रैमासिक न्यायमंदिरांची योजना ज्या शहरांमध्यें असते तीं दुसऱ्या प्रकारचीं शहरें होत. (३) पुरातन कालापासून चालत आलेली लहान शहरें ह्यांना जुनीं शहरें [एन्शट बरोज] हें नांव देण्यांत येतें. दुसऱ्या व तिसऱ्या प्रकारच्या शहरांचा कारभार **नगरसभांकडून** करण्यांत येतो. नगरसभेमध्यें नगराध्यक्ष (मेयर) शिष्टलोक [एल्डरमेन] व सामान्य लोक [बर्गेजिस–प्रतिनिधिसभेंत (हाऊस ऑफ कॉमन्स) मध्यें शहरातर्फे निवडण्यांत आलेले बरोवासी इसम] ह्यांचा समावेश होतो. नगरसभा] म्युनिसिपल कारपोरेशन] नगरमंडळाचे [म्युनिसिपल कौन्सिल) सभासद निवडते व ह्या मंडळातर्फे शहराचा सर्व कारभार करण्यांत येतो. ह्या मंडळाचे सभासदांची

मुदत तीन वर्षांची असते. प्रत्येक वर्षी सभासदांची फेर निवडणूक होते. ह्या सभासदांकडून शिष्ट-लोक व नगराध्यक्ष यांची निवड होते. शहरांतील राजाचा प्रतिनिधि 'लॅार्डलेफ्टनंट' हा असतो. ह्याशिवाय शेरीफ अंडर शेरीफ, कॉरोनर्स व इतर विभागमंडळानें नेमलेले अधिकारी असतात. लॉर्ड लेफ्टनंटच्या शिफारशीवरून त्या त्या शहराकरितां लॉर्ड चॅन्सेलर न्यायाधीशांची निवड करतो.

खुद्द लंडनचा कारभार पहाण्याकरितां निराळीच व्यवस्था आहे. लंडनचे दोन विभाग--सिटी व कांउटी असे--असून त्यांचा कारभार निरनिराळ्या मंडळाकडून करण्यांत येतो.

आतांपर्यंतच्या विवरणावरून वाचकांस ग्रेटब्रिटनच्या शासनपद्धतीची सामान्य कल्पना येईल. नियमबद्धता व एकसूत्रीपणा ह्यांचा अभाव हा ह्या शासनपद्धतींतील प्रमुख दोष आहे. अलीकडे अलीकडे कायदे करून एकसूत्रीपणा आणण्याचा प्रयत्न करण्यांत येतो तथापि इंग्रज लोकांच्या जुन्या गोष्टींविषयींच्या फाजील अभिमानामुळें तसें करणें शक्य होत नाहीं. १८८८ व १९९४ च्या स्थानिक स्वराज्यविषयक कायद्यांना स्थानिक राज्य-कारभाराचे बाबतींत बरीच सुसंबद्धता व एकसूत्रीपणा आलेला आहे; पण शहरांचे केलेले तीन प्रकार पाहिले म्हणजे इंग्लिश लोकांच्या पुराणप्रियतेची चांगली साक्ष पटते. इंग्लंडमधील लहान खेडीं व शहरें ह्यांच्या कारभारांची व्यवस्था लक्षांत घेतां हिंदुस्थानांत ग्रामसभा व ग्रामपंचायती स्थापन होणें जनतेच्या आरोग्याच्या व संघटनेच्या दृष्टीनें किती देशहिताचें आहे हें कळून येईल.

अमेरिकेंतील संयुक्त संस्थानांची शासनपद्धति.

[पूर्वेतिहास-राष्ट्रीयसभा व तिच्या शाखा-दोन शाखांचे अधिकार--अध्यक्ष--अध्यक्षाचे कार्यकारीमंडळ--न्यायदानाची पद्धति-संस्थानीय राज्यसंस्था-संस्थानीय राज्यकारभार-संयुक्त संस्थानांच्या ताब्यांतील प्रदेश व त्यांचा कारभार]

'संयुक्त संस्थान' हें प्रथम तेरा संस्थानांचें मिळून झालेलें राष्ट्र होतें; परंतु हल्लीं या राष्ट्रांत अठ्ठेचाळीस संस्थानांचा समावेश होतो. ह्या विशाल राष्ट्राचें क्षेत्रफळ हिंदुस्थानच्या क्षेत्रफळाच्या दुप्पटीहून अधिक आहे; परंतु लोकसंख्या हिंदुस्थानच्या लोकसंख्येच्या एकतृतियांशाहूनहि थोडी कमीच आहे. हा प्रदेश नवीन खंडांत असल्यामुळें व गेल्या दीडशें वर्षांच्या काळांतच 'संयुक्त संस्थान' हें राष्ट्र उत्क्रांत झालें असल्यामुळें या राष्ट्राची लोकसंख्या क्षेत्रफळाच्या मानानें वरीच कमी दिसते. व या देशाची लोकसंख्या युरोपीय जाति, निग्रो व तद्देशीय लोक यांची मिळून झालेली आहे. युरोपीय राष्ट्रांतील लोकांनीं सतराव्या शतकाच्या आरंभापासून या प्रदेशांत येऊन राहण्यास सुरुवात केली व थोडयाच काळांत त्यांनीं हें एक नमुनेदार राष्ट्र निर्माण केलें.

संयुक्त संस्थानांतील राज्यसत्ता 'एकावयवी' (युनिटरी) नसून **संयुक्त** (फिडरल) स्वरुपाची आहे. **मध्यवर्ती राष्ट्रीय सरकार** व **संस्थानीय सरकार** यामध्यें सत्तेची विभागणी करण्यांत आलेली आहे. जिल्हा, तालुका, शहर ह्या प्रत्येकाच्या वांट्याला आपआपल्या प्रदेशाचा कारभार करण्याचे स्वराज्याचे हक्क असल्यामुळें हीं प्रत्येक आपआपल्यापरी स्वतंत्र आहेत. राष्ट्रीय सरकारकडे परराष्ट्रीयसंबंध, युद्ध पुकारणें, तहकरणें, नाणें पाडणें, पोष्ट, तारायंत्र व यासारखींच सर्व राष्ट्राच्या हित संबंधाचीं कामें आहेत. ह्या व्यतिरिक्त सर्व कारभार आपल्या इच्छेप्रमाणे करण्यास

प्रत्येक संस्थानास मोकळीक आहे. केव्हां केव्हां दोन संस्थानांतील कायदे परस्परविरुद्ध असतात व अशा प्रसंगीं तंटेहि उपस्थित होतात. अशा तंट्यांचा निकाल राष्ट्रीय न्यायमंदिरांकडून लावण्यांत येतो. वाशिंग्टन येथील '**वरिष्ठ राष्ट्रीय न्यायमंदिरा**'नें [सुप्रिमनॅशनल कोर्ट] दिलेला निकाल अखेरचा समजण्यांत येतो.

संयुक्त संस्थानांत प्रचलित असलेली शासनपद्धति इ. स. १७८९ पासून अस्तित्वांत आहे. इ. स. १७८७ सालीं सर्व संस्थानांतील प्रतिनिधींची फिलाडेल्फिया येथें सभा भरून राज्यघटना तयार करण्यांत आली. व नंतर ही घटना संस्थानीय सरकारांकडे विचाराकरितां पाठविण्यांत येऊन १७८९ सालीं तिला अंमलबजावणीचें स्वरुप प्राप्त झालें. ह्या घटनेंत दुरुस्ती करावयाची किंवा पुस्ती जोडावयाची झाल्यास '**राष्ट्रसभे**'तील [नॅशनल काँग्रेस] दोन-तृतियांश सभासदांची व एकंदर तीन चतुर्थांश संख्येच्या संस्थानांची संमति मिळवावी लागते. इतका कडक नियम करण्याचें कारण हें कीं, तत्कालीन प्रक्षुब्ध राजकीय वातावरणामुळें अत्यंत विचार करून ठरविण्यांत आलेल्या राज्यघटनेंत सहजासहजीं बदल घडून राष्ट्रांत अव्यवस्था व अंदाधुंदी माजूं नये.

राष्ट्रीयसभा व तिच्या शाखा

अमेरिकेंतील संयुक्त संस्थानांचा कारभार राष्ट्रीयसभा व अध्यक्ष यांचेकडून चालविण्यांत येतो. 'राष्ट्रीयसभा' ही इतर देशांतील पार्लमेंटसभेप्रमाणें संयुक्त संस्थानाकरितां कायदे करणारी मध्यवर्ती संस्था आहे. इंग्लंडच्या पार्लमेंट सभेप्रमाणेंच या सभेच्या दोन शाखा आहेत. **वरिष्ठसभा** (सिनेट) व **प्रतिनिधिसभा** (हॉउस ऑफ रिप्रेझेंटेटिव्ह) अशीं त्यांस नांवें आहेत. प्रत्येक संस्थानानें निवडून दिलेले दोन प्रतिनिधि याप्रमाणें ४८×२=९६ सभासदांची वरिष्ठ सभा बनलेली आहे. ह्या प्रतिनिधींची निवड सहा वर्षांकरितां केलेली असते. एक तृतियांश सभासदांची दर दोन वर्षांनीं नवीन निवडणूक करण्यांत येते. सर्व सभासदांची एकाच वेळीं निवडणूक कधींच करण्यांत येत नाहीं. पूर्वी या प्रतिनिधींची निवडणूक संस्थानीय कायदे मंडळाकडून करण्यांत येत असे परंतु १९०९ पासून हे प्रतिनिधि प्रत्यक्ष

लोकांकडूनच निवडण्यांत येत असतात. संस्थानीय कायदे मंडळातर्फे प्रतिनिधींची निवडणूक जोपर्यंत होत असे तोंपर्यंत हे प्रतिनिधी बहुधा सर्व प्रजेला जबाबदार न राहतां श्रीमंत वर्गाच्या हितसंबंधाचेच ते प्रतिनिधि असत. परंतु हल्लीं लोक पक्षाच्या इसमालाहि वरिष्ठ सभेंत निवडून जातां येतें. राष्ट्रीय सभेंत आपआपल्या संस्थानाचें मत मांडण्याचें ह्या सभासदांचें कर्तव्य असतें.

प्रतिनिधिमंडळांत सुमारें ४३५ सभासद आहेत. ह्यांची निवडणूक लोकसंख्येच्या तत्वानुसार कमी अधिक प्रमाणांत निरनिराळ्या संस्थानांतून करण्यांत येतें. उदाहरणार्थ न्युयार्क संस्थानची लोकसंख्या नेव्हाडा संस्थानापेक्षां अनेक पटीनें जास्त असतांहि दोन्हीं संस्थानांना वरिष्ठ सभेंत प्रत्येकीं दोन प्रतिनिधि निवडून पाठवितां येतात परंतु प्रतिनिधि-सभेंत नेव्हाडा संस्थानाला १ तर न्युयार्क संस्थानाला ४३ प्रतिनिधि निवडून पाठवितां येतात. प्रतिनिधि सभेंतील सभासदांची निवड दोन वर्षांकरितां करण्यांत येतें.

दोन शाखांचे अधिकार

दोन्हीं शाखांना कायदे करण्याचे बाबतींत सामान्यतः सारखाच हक्क आहे; तथापि करवाढीसंबंधींच्या कायद्याचा उगम प्रथम प्रतिनिधि-सभेंतच व्हावयास पाहिजे असा निर्बंध आहे. वरिष्ठ सभेलाहि कांहीं विशेष अधिकार आहेत. अध्यक्षांनीं निवडलेल्या अधिकाऱ्यांच्या नेमणूकीला वरिष्ठ सभेची संमति लागते. तसेंच या सभेंतील दोन तृतियांश सभासदांच्या संमतिशिवाय अध्यक्षाला कसलाहि करार करतां येत नाहीं. किंवा युद्ध पुकारतां येत नाहीं. एखादा मोठा गुन्हा केल्याबद्दल किंवा गैरवर्तनाबद्दल एखाद्या बड्या अधिकाऱ्यावर प्रतिनिधिसभेनें खटला भरल्यास न्याय देण्याचें काम वरिष्ठ सभेकडेच असते.

अध्यक्ष

अध्यक्षाच्या हातांत राष्ट्राच्या राज्यकारभाराची सर्व सूत्रें असतात. अध्यक्षाची लोकांकडून 'अप्रत्यक्ष' रित्या निवड करण्यांत येतें. अध्यक्ष चार वर्षांकरितां निवडण्यांत येतो. चालू अध्यक्षांची चार वर्षांची मुदत भरण्यापूर्वीच नवीन अध्यक्षांची निवड झालेली असते. साधारणतः विशिष्ट

राजकीय मताच्या एक हजार व्यक्तींचा एक पक्ष समजण्यांत येतो. अशा प्रत्येक राजकीय पक्षाची सभा जूनमध्यें एखाद्या केंद्राच्या ठिकाणीं भरविण्यांत येऊन प्रत्येक पक्षातर्फे अध्यक्षपदाकरितां नांवें सूचविण्यांत येतात. यानंतर पांच महिने प्रत्येक पक्ष आपल्या पक्षाचा अध्यक्ष निवडून यावा म्हणून जोराची चळवळ करतो. व्याख्यानें, सभा, वृत्तपत्रें, हस्त-पत्रकें, यांची एकच झोड उठविण्यांत येते. नोव्हेंबरमधील पहिल्या मंगळवारीं प्रत्येक संस्थानांतील केंद्रस्थानीं संस्थानीय मतदारांची सभा भरून प्रत्येक संस्थानांतून वरिष्ठ सभा व प्रतिनिधिसभा यामध्यें त्या संस्थानाचे जितके प्रतिनिधि असतात तितक्या संख्येचे सभासद निवडण्यांत येतात; उदाहरणार्थ न्युयार्क संस्थानचे वरिष्ठ सभेंत २ व प्रतिनिधिसभेंत ४३ प्रतिनिधि असतात; म्हणून न्युयार्क संस्थानांतून अध्यक्षाची निवड करण्याकरितां ४५ सभासद निवडण्यांत येतात. या सभासदांना 'अध्यक्षाची निवड करणारे मतदार' (**प्रेसिडेन्शियल इलेक्टर्स**) अशी संज्ञा आहे. या मतदारांची जानेवारींत त्यांच्या त्यांच्या संस्थानांत सभा भरून अध्यक्षपदाकरितां सुचविण्यांत आलेल्या नांवांवर त्यांची मतें घेण्यांत येतात. फेब्रुवारी महिन्यांत कांग्रेसमध्यें या मतांची मोजदाद करण्यांत येऊन अध्यक्ष निवडला जातो. ता. ४ मार्च रोजीं वाशिंग्टन येथें मोठ्या समारंभानें नवीन अध्यक्षाचा अध्यक्षपदारोहणविधि साजरा करण्यांत येतो. त्या प्रसंगीं अध्यक्ष 'राष्ट्राच्या राज्यघटनेबरहुकुम मी वागेन' अशी शपथ घेतो. केव्हां केव्हां अध्यक्ष यावेळीं आपल्या राज्यकारभाराचें धोरणहि जाहिर करतो.

इंग्लंडच्या राजाप्रमाणें संयुक्त संस्थानचा अध्यक्ष नामधारी नसून त्याच्या हातांत खरी कार्यकारी सत्ता असते. परराष्ट्रीय संबंध ठरविणें, तह किंवा युद्ध करणें, परराष्ट्रीय प्रतिनिधींची मुलाखत घेणें, अधिकाऱ्यांची नेमणूक करणें हे अशाच स्वरूपाचे इतर अधिकार अध्यक्षाकडे असतात. एखादा महत्वाचा कायदा पास करण्याविषयीं राष्ट्रीय सभेला अध्यक्ष विनंति करूं शकतो. एखादा कायदा राष्ट्रहिताकरितां पास होणें अवश्य आहे असें अध्यक्षाला वाटत असतां राष्ट्रीय सभा प्रतिकूल असतांहि (दोन तृतियांश संख्येच्या सभासदांचा विरोध नसेल तर) अध्यक्षाला तो कायदा पास करितां येतो.

राष्ट्रीय सभा बरखास्त करून नवीन निवडणुकी घडवून आणण्याचा अध्यक्षाला अधिकार नाहीं. पण एखादा राष्ट्रहिताचा कायदा लवकर पास व्हावा असें वाटल्यास मात्र दोन्ही शाखांची जादा बैठक भरविण्याचा अध्यक्षाला अधिकार आहे. स्वतःच्या जबाबदारीवर अर्थात् राष्ट्रीय सभेच्या संमतिशिवाय अध्यक्षाला कोणताहि प्रकारचा जाहिरनामा काढतां येत नाहीं.

राष्ट्रीयसभेनें पास केलेल्या कायद्यांची अंमलबजावणी करण्याची जबाबदारी अध्यक्षावर असून ही जबाबदारी नीटपणें पार पाडतां यावी ह्मणून बरेचसे अधिकारी नेमण्याचा अगर कमी करण्याचा त्यास अधिकार आहे. निरनिराळ्या खात्यांवरील मुख्य अधिकाऱ्यांची (मंत्रि किंवा कार्यकारी मंडळाचे सभासद) निवड अध्यक्ष करतो. कमी दर्जाचे अधिकारी इंडियन सिव्हिलसर्व्हिसच्या धर्तीवर विशिष्ठ परीक्षा पास झालेल्या इसमांतून नेमण्यांत येतात. अशा अधिकाऱ्यांना राजकीय मतभिन्नतेच्या कारणावरून कामावरून कमी करण्यांत येत नाहीं. नवीन अध्यक्षाकडे राज्यकारभाराचीं सूत्रें गेल्यावर विरुद्ध पक्षाच्या कित्येक बड्या अधिकाऱ्यांवर मात्र अधिकारन्यास करण्याची पाळी येते व या अधिकाऱ्यांच्या रिकाम्या झालेल्या जागांवर अध्यक्ष आपल्या पक्षाच्या माणसांची नेमणूक करतो.

गुन्हेगारांस त्याच्या गुन्ह्याबद्दल क्षमा करून त्याला झालेली शिक्षा अध्यक्षाला रद्द करतां येते. अर्थात् राष्ट्रीय कायद्यान्वयें गुन्हेगार ठरलेल्या इसमांवरच अध्यक्ष आपली मेहेरनजर करूं शकतो; संस्थानीय न्यायमंदिरांत गुन्हेगार ठरलेल्यावर कृपा करण्याचा अधिकार संस्थानाधिपतीस असतो. वरील अधिकारांशिवाय अध्यक्षांकडे आणखीहि अधिकार आहेत. अध्यक्ष हा राष्ट्रांतील सैन्य व आरमार यावरील मुख्य अंमलदार असतो. सेनापति या नात्यानें युद्धसमयीं सैन्याचें अध्वर्युत्व पत्करून रणांगणावर जाण्यास अध्यक्षाला पूर्ण मोकळीक आहे. परंतु राज्यकारभाराचीं सूत्रें धारण करणाऱ्या अध्यक्षाला राज्यकारभाराच्या सर्व बाबींकडे लक्ष द्यावें लागत असल्यामुळें त्यानें रणांगणावर जाणें समंजसपणाचें ठरत नाहीं लष्कर व आरमार बाळगण्याची व त्याच्या खर्चाला मंजुरी देण्याची जबाबदारी राष्ट्रीय सभेवर असते. युद्धाचे प्रसंगीं अध्यक्ष हा सर्व राष्ट्राचा 'कर्णधार' (डिक्टेटर) असतो.

अध्यक्षाचें कार्यकारीमंडळ (कॅबिनेट)

संयुक्त संस्थानाची सर्व कार्यकारी सत्ता अध्यक्षाच्या हातांत असली तरी निरनिराळ्या खात्यांचा कारभार एकट्यालाच पाहतां येणें शक्य नसतें; ह्मणून राज्यकारभाराच्या सोईसाठीं कामाची दहा खातीं करण्यांत आलीं आहेत. प्रत्येक खात्यावरील मुख्य अधिकाऱ्याची नेमणूक अध्यक्ष करतो; व दहा खात्यांवरील दहा अंमलदारांचें मिळून अध्यक्षाचें कार्यकारीमंडळ बनलें आहे. कार्यकारीमंडळाचा राज्यघटनेंत उल्लेख नाहीं; तथापि हें मंडळ पूर्वींपासूनच नेमण्यांत येत असतें. ह्या मंडळाचे अधिकार इंग्लंड-फ्रान्स मधील कॅबिनेटच्या अधिकारांपेक्षां निराळ्या प्रकारचे आहेत. ह्या मंडळाचे सभासद आपल्या कृत्यांबद्दल राष्ट्रीय सभेच्या कोणत्याहि शाखेस जबाबदार नसतात. राष्ट्रीयसभेंतील बहुमत कार्यकारीमंडळाच्या विरुद्ध असलें किंवा राष्ट्रीयसभेनें निंदाव्यंजक ठराव पास केला तरी कार्यकारीमंडळावर अधिकार-न्यास करण्याची पाळी येत नाहीं. ह्यामंडळाच्या सभासदानें एखादा मोठा गुन्हा केल्यास प्रतिनिधि-सभा त्यावर खटला भरते व वरिष्ठ सभा त्या खटल्याचा निकाल लावते. गुन्हा शाबीत झाल्यास त्यासभासदास कामावरून कमी करण्यांत येतें.

कार्यकारीमंडळांतील सभासदांना अध्यक्षाच्या हुकुमाप्रमाणें वागावें लागतें. अध्यक्षाच्या सल्ल्याप्रमाणें सभासदांकडून वर्तन न घडल्यास त्या सभासदास-अंमलदारास-अधिकारावरून दूर करण्याचा अध्यक्षाला अधिकार आहे. इंग्लंडमध्यें कोणताहि व्यक्ति सत्ताधारी नसून पार्लमेंट सर्व कारभारावर ताबा ठेवूं शकते. परंतु संयुक्त संस्थानांत अध्यक्ष सर्व-सत्ताधारी असतो. अध्यक्षाकडून मोठा गुन्हा झाला तरच त्यावर खटला होऊन राष्ट्रीयसभा त्यास अधिकार-संन्यास करावयास लाविते. नाहींतर प्रत्येक अध्यक्षाला चार वर्षेपर्यंत निर्वेधपणें अध्यक्षपद व कारभार आपल्याकडे कायम राखतां येतो.

न्यायदानाची पद्धति

न्यायदानाचें काम करण्याकरितां संयुक्त संस्थानांत दोन प्रकारचीं न्याय-मंदिरें अस्तित्वांत आहेत. त्यांस **राष्ट्रीय न्यायमंदिरें** (नॅशनल कोर्ट्स)

व संस्थानीय न्यायमंदिरें (स्टेट कोर्ट्स) अशीं नांवें आहेत. राष्ट्रीय न्यायमंदिरें चढत्या दर्जाचीं आहेत. सर्वांत खालचें न्यायमंदिर जिल्हा न्यायमंदिर हें होय. संयुक्त संस्थानांत एकूण ८९ जिल्हा न्यायमंदिरें आहेत. राष्ट्रीय सभेचे कायदे मोडणाऱ्यांस शिक्षा करणें, दोन संस्थानांमधील तंटे किंवा दोन संस्थानांच्या रहिवाश्यांमधील तंटे व अशाच स्वरुपाच्या इतर वादांचा निकाल लावणें हीं कामें राष्ट्रीय न्यायमंदिरांकडे असतात. इतर सर्व सामान्य (त्या त्या संस्थानांच्या हद्दींतील) तंट्यांचा निकाल लावण्याचें काम संस्थानीय न्यायमंदिरांकडे असतें. संस्थानें आपआपल्यापरी स्वायत्त असल्यामुळें संस्थानीय कायदेमंडळ व राष्ट्रीयसभा या दोन संस्थांनीं केलेल्या कायद्यांत कधीं कधीं विरोध दृष्टीस पडतो. या बाबतींत खालच्या कोर्टानें प्रतिकूल निकाल दिल्यास व अनुकूल निकाल लावून घेणें शक्य आहेसें वाटल्यास वरिष्ठ राष्ट्रीय न्यायमंदिराकडे अपील करतां येतें व या कोर्टाच्या निकालानुसार राष्ट्रीयसभेच्या विरुद्ध असलेला संस्थानाचा कायदा रद्द ठरविण्यांत येतो. अशा रीतीनें राष्ट्रीयसभा व संस्थानें यांमधील कायद्यांत असलेली विसंगतता नाहींशी करण्यांत येतें.

वरिष्ठ राष्ट्रीय न्यायमंदिरांत न्याय देण्याचें कार्य मुख्य न्यायाधीश व ८ सहकारी न्यायाधीश यांचेकडे सोंपविण्यांत आलेलें असतें. यांची नेमणूक वरिष्ठ सभेच्या संमतीनें अध्यक्षाकडून करण्यात येते. संयुक्त संस्थानाचे नऊ भाग (सर्किट्स) करण्यांत आले असून मुख्य न्यायाधीश व सहकारी न्यायाधीश यांचेकडे प्रत्येकीं एका भागांतील न्यायदानाचें काम देण्यांत येतें. खालच्या कोर्टावरील अपीलें ऐकण्याचें व परराष्ट्रीय मंत्र्यासंबंधीच्या निवाड्यांचे निकाल लावण्याचें काम या न्यायाधीशांकडून करण्यांत येतें.

कांहीं संस्थानांत न्यायाधीशांची नेमणूक कांहीं वर्षांकरितां करण्यांत येते परंतु बहुधा या नेमणुकी तहाहयात असतात. न्यायाधीशांना ७० व्या वर्षी पूर्ण पगारावर पेन्शन देण्याचीहि सोय या देशांत करण्यांत आली आहे.

संस्थानीय राज्यसंस्था

मध्यवर्ति राष्ट्रीय सरकारच्या कारभाराविषयीं आतांपर्यंत विचार झाला. आतां संस्थानीय कारभाराचा विचार करूं, अमेरिकेंतील संयुक्त संस्थानांत

अठ्ठेचाळीस संस्थानाचा समावेश होतो याचा उल्लेख वर आलेला आहेच. सर्व राष्ट्राच्या हितसंबंधाच्या थोड्या बाबी सोडल्यावर इतर सर्व बाबतींत प्रत्येक संस्थान स्वायत्त आहे असें ह्मणावयास हरकत नाहीं. संस्थानांतील कायदे मोडणारास शिक्षा करणें, शिक्षण, धर्म, छापखाने, करार, उद्योग धंदे, मजुरी, लग्न, काडीमोडणें व अशाच स्वरुपाच्या इतर बाबींसंबंधीं योग्य कायदे करून ते अमलांत आणणें हीं कामें संस्थानीय सरकारांस करावीं लागतात.

संयुक्त संस्थानांतील एक घटक या नात्यानें प्रत्येक संस्थानाला राज्य-घटनेनुसार विशेष हक्क देण्यात आले आहेत. व ते हक्क राष्ट्रीय सरकाराला हिरावून घेतां येत नाहींत. प्रत्येक संस्थानांत लोकसत्ताक स्वरुपाची राज्य-पद्धति असावी असें संयुक्त संस्थानाच्या राज्यघटनेनेंच निश्चित करण्यांत आलें आहे. राष्ट्रीय-सरकारनें परचक्रापासून प्रत्येक संस्थानचें संरक्षण करण्याची हमी घेतलेली आहे. प्रत्येक संस्थानाला वरिष्ठसभेत दोन प्रतिनिधि निवडून पाठविण्याचा हक्क आहे. राज्यघटनेंत दुरुस्ती सुचवून वरिष्ठ सभेंत प्रतिनिधि पाठविण्याचा एखाद्या संस्थानाचा हक्क त्या संस्थानाच्या समतिशिवाय हिरावून घेतां येणार नाहीं. प्रत्येक संस्थानची सरहद्द ठरलेली असून नवीन निर्माण करावयाच्या संस्थानांत एखाद्या संस्थानाच्या हद्दींतील भाग (त्या संस्थानाच्या संमतिशिवाय) सामील करतां येत नाहीं. राज्यघटनेनुसार प्राप्त झालेल्या संस्थानच्या हक्कांवर राष्ट्रीयसभा किंवा अध्यक्ष यांनीं हल्ला केल्यास वाशिंग्टन येथील 'वरिष्ठ राष्ट्रीय न्यायमंदिर' राष्ट्रीयसभा व अध्यक्ष यांचें कृत्य बेसनदशीर आहे असें जाहिर करतें.

संयुक्त संस्थानाचा घटक या नात्यानें संस्थानाला जे अधिकार उप-भोगावयास मिळतात त्यांच्या मोबदल्यादाखल प्रत्येक संस्थानाला कांहीं निर्बंध पाळावे लागतात. सर्वांत प्रमुख निर्बंध ह्मटला ह्मणजे संयुक्त संस्थानांतून कोणाहि संस्थानाला फुटून निघतां येत नाहीं हा होय. इ. स. १८६१ सालीं कांहीं संस्थानांनीं संयुक्त संस्थानांतून फुटून निघण्याचा प्रयत्न केला होता. पण अर्थात्च तो निष्फळ झाला. संस्थानाला खडें सैन्य अगर आरमार बाळगतां येत नाहीं. परराष्ट्राबरोबर युद्ध किंवा तह तसेंच राज्यघटनेनें घालून दिलेल्या निर्बंधांचें उल्लंघन संस्थानाला करतां येत नाहीं. दुसऱ्या संस्थानां-

तील नागरिकांस स्वतःच्या संस्थानांतील नागरिकांप्रमाणें वागविलें पाहिजे. इतर संस्थानांच्या कायद्यांना योग्य मान दिला पाहिजे व दुसऱ्या संस्थानांतून एखादा गुन्हेगार आपल्या संस्थानांत पळून आल्यास त्याला पकडून त्या संस्थानाच्या हवाली केलें पाहिजे. सारांश, राष्ट्राचे घटक या नात्यानें राज्यघटनेंत नमूद करण्यांत आलेली व येणारी बंधनें प्रत्येक संस्थानाला पाळावीं लागतात.

संस्थानीय राज्यकारभार

लोकांनीं तयार करून पसंत केलेली अशी लोकसत्ताक स्वरुपाची प्रत्येक संस्थानची वेगवेगळी राज्यघटना आहे. राष्ट्रीय राज्यघटनेला विसंगत होणार नाहीं इतकी खबरदारी घेऊन स्वतःच्या राज्यघटनेंत प्रत्येक संस्थानाला दुरुस्ती करतां येतें. प्रत्येक संस्थानाला आपल्या इच्छेनुरूप आपल्या संस्थानांत राज्यपद्धति अंमलांत आणतां येतें. असें असलें तरी सामान्यतः सर्व संस्थानांत सारख्याच स्वरुपाची राज्यघटना अस्तित्वांत आहे. प्रत्येक संस्थानांत राष्ट्रीयसभेप्रमाणें दोन शाखांनीं युक्त असलेलें एक कायदेमंडळ असतें. दोन्हीं शाखांचे प्रतिनिधि प्रत्यक्ष लोकांनींच निवडलेले असतात. ह्या कायदेमंडळांत संस्थानाच्या स्वातंत्र्याचा कक्षेंत समाविष्ट होणारा कोणताहि कायदा पास करतां येतो. कित्येक संस्थानांत 'सूचक' (इनीशिएटिव) व 'निषेधक' (रिफरेन्डम) ह्या पद्धति अस्तित्वांत आहेत. ह्या पद्धतींच्या मदतीनें कायदेमंडळाच्या मदतीशिवायच एखादा कायदा पास करितां येतो अगर रद्द करतां येतो. कांहीं विशिष्ठ संख्येच्या मतदारांस एखादा कायदा पास व्हावा असें वाटल्यास त्यांनीं तसा अर्ज करून त्यावर लोकमत अजमावावें, बहुसंख्य मतदार अनुकूल असल्यास कायदेमंडळाच्या संस्काराशिवायच त्या कायद्याच्या मसुद्यास कायद्याचें स्वरुप प्राप्त होतें. कायदे करण्याच्या या प्रकारास 'सूचकपद्धति' असें ह्मणतात. तसेंच कायदेमंडळासमोर असलेला कायद्याचा मसुदा पास होऊं नये असें कांहीं विशिष्ठ संख्येच्या मतदारांस वाटल्यास त्यांस त्या कायद्याच्या मसुद्यावर लोकमत अजमावण्यांत यावे अशा प्रकारची मागणी अर्जद्वारां कायदेमंडळाकडे करतां येतें. लोकमत मसुद्यास प्रतिकूल दिसल्यास कायद्याचा मसुदा कायदेमंडळापुढील मसुद्यांतून गाळण्यांत येतो, या प्रकारास 'निषेधकपद्धति' असें ह्मणतात. कित्येकदां एकाच कायदे-

मंडळाच्या अंमदानींत तीस चाळीस कायद्यांचे मसुदे मताकरितां मतदारांपुढें माडण्यांत येतात. कित्येक मतदारांना कायद्याचें ज्ञान राहत नसल्यामुळें मसुद्याचा योग्य निकाल लागत नाहीं. सारांश, समजूतदार, राज्यकारभारा विषयीं आस्था बाळगणारा जागृत मतदारसंघ असल्यास ही पद्धति उपकारक होते. परंतु अडाणी, आपली जबाबदारी न ओळखणारा सुप्त मतदारसंघ असल्यास ही पद्धति अनर्थकारक ठरते.

संस्थानाचा मुख्य अधिकारी '**संस्थानाधिपति**' (गव्हर्नर) हा असतो. हा लोकांकडूनच दोन किंवा चार वर्षांकरितां निवडण्यांत येतो. कांहीं संस्थानांत संस्थानाधिपतीची कारकीर्द पसंत न पडल्यास मतदारांस त्यास राजिनामा देण्यास भाग पाडतां येते. संस्थानाधिपतीला कामावरून काढावयाचें झाल्यास विशिष्ठ संख्येचे मतदार संस्थानाधिपतीची फिरून निवडणूक व्हावी अशा अर्थाचा अर्ज करून मतदारांची मतें मिळवितात. बहुसंख्याक मतदार अनुकूल असल्यास संस्थानाधिपतीला स्वपदाचा त्याग करावा लागतो. अशा रीतीनें जनता संस्थानाधिपतींवर आपला ताबा राखते. संस्थानांतील अधिकारी व राष्ट्रीय सभेचे प्रतिनिधि निवडण्याच्या बाबतींत मत देण्याची लायकी ठरविण्याचा हक्क प्रत्येक संस्थानाला आहे. निरनिराळ्या संस्थानांत मतदारांची लायकी निरनिराळ्या तत्वावर ठरविण्यांत आलेली आहे. सामान्यतः २१ वर्षांवरील प्रत्येक स्त्री पुरुषास मतदानाचा अधिकार आहे. निरनिराळया संस्थानांत वास्तव्या (रेसिडेन्स) ची मुदत तीन महिन्यापासून दोन वर्षांपर्यंत ठरविण्यांत आली आहे. कांहीं संस्थानांत लिहितां वाचतां येणें हें मतदानाच्या लायकीस आवश्यक ठरविण्यांत आलें आहे. वर्ण, लिंग अगर धर्म या कारणांकरितां मात्र कोणासहि मतदानास अपात्र ठरविण्यांत येऊं नये असा निर्बंध आहे. वाचणें, लिहिणें, कर देणें वगैरे अटी घालून कित्येक निग्रोंना मतदानाच्या हक्काकरितां अपात्र ठरविण्यांत येतें परंतु हे गुणावगुण वर्ण अगर धर्म यावर अवलंबून राहत नसतात. जोंपर्यंत हीं बंधनें काळे व गोरे या दोघांनाहि समानतेनें लावण्यांत येतात तोंपर्यंत या बाबतींत कोणालाहि आक्षेप घेतां येणार नाहीं.

संस्थानचा कारभार व्यवस्थितपणें चालवितां यावा म्हणून संस्थानांचे

विभाग (काउंटिज) पाडण्यांत आले आहेत. कांहीं संस्थानीय सरकारची बंधनें सोडून दिल्यास इतर बावतींत प्रत्येक विभाग स्वायत्त आहे. विभागाच्या कारभारावर राष्ट्रीय सरकारचा (Federal govt) ताबा नाहीं. विभागाचा कारभार 'बोर्ड' या नांवाच्या सभेकडून चालविण्यांत येतो. बोर्ड हीं आपल्या विभागाकरितां कायदे करणारी संस्था असून कायद्याची अमल बजावणी करण्याकरितां बरेचसे अधिकारी सुभेदार (शेरिफ) खजिनदार (ट्रेझरर) कारकून (क्लार्क) व इतर अधिकारी असतात. अधिकाऱ्यांच्या निवडणुकींत मत देण्याचा हक्क राष्ट्रीय सभेच्या निवडणुकींत भाग घेणाऱ्या मतदारांच्या संख्येपेक्षां बऱ्याच मोठ्या संख्येच्या लोकांना आहे. प्रत्येक जिल्ह्याचा कारभारहि स्वायत्त असतो. जिल्ह्यातील अधिकारी लोकांनींच निवडलेले असतात. विभाग व जिल्हे यांमध्यें असलेल्या प्रत्येक गांवाला व शहराला स्थानिक स्वराज्याचा पूर्ण अधिकार आहे. कित्येक शहरांना राज्यघटनेनेंच **नगरसभा** (चार्टर्ड म्युनिसिपालिटिज) देण्यांत आलेल्या आहेत. इतर शहरांत लोकांनींच आपआपल्या नगर सभेच्या कारभाराचा कच्चा मसुदा तयार करून आपल्या शहरांत **नगरसभा** स्थापन केलेल्या आहेत. शहरांतील मुख्य अधिकारी **नगराध्यक्ष** (मेयर) हा असतो. इंग्लंडमधील नगराध्यक्षापेक्षां या नगराध्यक्षाच्या हातांत बरीच सत्ता असते. प्रत्येक शहरांत कायदे करण्याकरितां एक लहान संस्था असते. कांहीं शहरांत ह्या छोट्या संस्थेच्याहि पार्लमेंट सभेप्रमाणें दोन शाखा असतात. ह्या पास केलेल्या कायद्यांना ('ऑर्डिनन्सेस') असें म्हणतात. शहराच्या हिताचे कायदे या सभेकडून करण्यांत येतात. या सभेचे अधिकार संस्थानांतील कायदे मंडळानें मर्यादित केले आहेत. ही मर्यादा कर वाढविणें, कर्ज उभारणें या बाबीपुरतीच असते. परंतु व्यवहारांत राष्ट्रीय, संस्थानीय किंवा जिल्हा सरकारचा शहराच्या कारभारावर ताबा नसतो. संयुक्त संस्थानची राज्य-घटना व संस्थानीय कायदेमंडळ यांनीं घालून दिलेल्या थोड्या मर्यादा वगळल्यास स्थानिक स्वराज्याचे बाबतींत हवी ती पद्धति स्विकारण्याचें शहराच्या लोकांना पूर्ण स्वातंत्र्य आहे. शहरांतील बहुतेक अधिकारीहि लोकांनींच निवडलेले असतात. सारांश, अमेरिकन लोक अनियंत्रित स्थानिक स्वराज्याचा प्रत्यहीं सुखानुभव घेत आहेत. या प्रकारच्या शासनपद्धतींमुळें लोकांत नागरिकत्वा-

च्या जबाबदारीची जाणीव होऊन राजकारणाचे प्रत्यक्ष व्यवहारिक शिक्षण मिळतें व तें सार्वजनिक कार्यांत उत्साहानें व जबाबदारीनें भाग घेतात. राष्ट्रीय सरकारचा स्थानिक स्वराज्याच्या कारभारावर ताबा नसल्यामुळें कित्येकदां शहराच्या कारभाराचें धोरण संस्थानीय हिताच्या विरुद्ध असूं शकतें. संस्थानीय कायदे--मंडळानें पसार केलेल्या कायद्यांची अंमलबजावणी करण्याचें काम नगराधिपतीकडे असतें. पण लोकांना एखादा कायदा पसंत नसल्यास त्याची अंमल-बजावणी करितां येत नाहीं.

संयुक्तसंस्थानच्या ताब्यांतील प्रदेश व त्याचा कारभार

अलास्का, हवाई, पोर्टोरिको फिलिपाइन्स व इतर बरीच लहान लहान बेटें संयुक्त संस्थानच्या ताब्यांत आहेत. पहिले चार प्रदेश महत्वाचे आहेत. प्रत्येक प्रदेशाचा राज्यकारभार संयुक्त संस्थानच्या अध्यक्षानें नेमलेला गव्हर्नर व दोन शाखांनीं युक्त असलेलें कायदे मंडळ यांकडून चालविण्यांत येतो. कायदे मंडळाचे प्रतिनिधि त्या त्या प्रदेशांतील लोकांकडून निवडण्यांत येतात. संयुक्त संस्थानच्या राष्ट्रीय सभेंत या प्रदेशांना प्रत्येकीं एक याप्रमाणें प्रतिनिधि पाठवितां येतो. या प्रतिनिधींना राष्ट्रीय सभेंत कोणत्याहि सवालावर मत देतां येत नाहीं. ह्या प्रदेशांतून अध्यक्षपदाकरितां नांवें सुचविण्यांत येतात, परंतु अध्यक्षाच्या निवडणुकींत त्यांना भाग घेतां येत नाहीं. पूर्वी राष्ट्रीय सभा हीच या प्रदेशांकरितां कायदे करीत असे. परंतु हें काम हल्लीं त्या प्रदेशांतील कायदे मंडळाकडून करण्यांत येतें. नुकतेच फिलिपिनो लोकांशिवाय इतर प्रदेशांतील लोकांस संयुक्त संस्थानचे नागरिक करून घेण्यांत आलें आहे.

फ्रान्स देशाची शासनपद्धति.

(पूर्वेतिहास-प्रतिनिधिसभा-वरिष्ठसभा-राष्ट्रीयसभा-अध्यक्ष-कार्यकारी-मंडळ व मंत्रिमंडळ-कायदे करण्याची पद्धति-न्यायदानाची पद्धति-स्थानिक राज्यसंस्था-उपविभाग-तालुका-ग्रामसंस्था)

सेडनच्या लढाईत २ सप्टें. १८७० रोजीं जर्मनीनें तिसऱ्या नेपोलियनला कैद केल्याची बातमी परिसला पोहोचतांच तेथील पुढाऱ्यांनीं गँबेटाच्या नेतृत्वाखालीं फ्रान्स ' लोकसत्ताक राष्ट्र ' झाल्याचें जाहीर केलें. व तात्पुरता राज्यकारभार चालविण्याकरितां व जर्मनीशीं सुरू असलेल्या युद्धाचा शेवट घडवून आणण्याकरितां ' राष्ट्र-संरक्षक-मंडळा'ची स्थापना करण्यांत आली. ह्यापूर्वी फ्रान्समध्यें लोकसत्ताक राज्यपद्धति निर्माण करण्याचें दोन प्रयत्न अनुक्रमें इ० स० १७८९ व १८४८ सालीं झालें. परंतु दोन्हीं प्रयत्न अयशस्वी ठरले. १८७० सालीं तिसरा प्रयत्न करण्यांत आला व यावेळीं फिरून फ्रान्समध्यें राजसत्ता निर्माण करतां येऊं नये म्हणून विशेष खबरदारी घेण्यांत आली. ४ सप्टेंबर १८७० रोजीं फ्रान्स देश प्रजासत्ताक राष्ट्र (रिपब्लिक) झाल्याचें जाहीर करण्यांत आलें व ह्या दिवसापासून ४-५ वर्षे फ्रान्समधील निरनिराळ्या राजकीय पक्षांमध्यें फ्रान्सच्या राज्यघटनेचें स्वरुप ठरविण्याबाबत यादवी माजून राहिली होती. पण सरते शेवटीं १८७५ मध्यें राज्यघटना निश्चित करण्यांत आली. घटना तयार करितांना जे कायदे करण्यांत आले त्याचे दोन विभाग करण्यांत आले. एका विभागांतील कायद्यांची दुरुस्ती कांहीं विशिष्ट पद्धतीला अनुसरून करावयाची असते व दुसऱ्या विभागांतील कायद्यांची दुरुस्ती सामान्य कायदे करण्याच्या पद्धतीला अनुसरून करण्यांत येते. पहिल्या विभागांतील कायद्यांमध्यें तीन प्रमुख कायद्यांचा समावेश होतो. हे तीन कायदे अनुक्रमें फेब्रुवारी २४-२५ व १६ जुलै सन १८७५ रोजीं पसार करण्यांत आले. ह्यामध्यें राज्यपद्धतीचें स्वरूप, अध्यक्षाची निवडणूक व त्याच्या सत्तेची मर्यादा, राष्ट्रीयसभा (नॅशनल असेंब्ली) व तिच्या दोन शाखा वरिष्ठसभा (सिनेट) व प्रतिनिधिसभा, (चेंबर ऑफ डेप्युटिज)

ह्या शाखांचे परस्परसंबंध व अधिकार वगैरेसंबंधीं माहिती दिलेली आहे. दुसऱ्या विभागांत मोडणाऱ्या कायद्यांत वरिष्ठसभा व प्रतिनिधिसभेंतील प्रतिनिधींच्या निवडणुकीविषयीं नियम आहेत. ह्या कायद्यांमध्यें वेळोवेळीं बदल करण्यांत आलेला आहे. आतां, राष्ट्रीयसभेच्या दोन सभागृहांचा विचार करूं.

प्रतिनिधिसभा

घटना ठरवितांना वरिष्ठसभा व प्रतिनिधिसभा ह्या दोन्ही सभांना सारखे हक्क असावेत असें ठरविण्यांत आलें होतें परंतु प्रथमपासूनच प्रतिनिधिसभेला अधिक प्रभावशाली व प्रबल स्वरूप प्राप्त झालेलें आहे. मतदानाचा हक्क अत्यंत विस्तृत प्रमाणांत देण्यांत आलेला आहे. २५ वर्षें अगर अधिक वयाच्या फ्रान्सच्या रहिवाशाला प्रतिनिधिसभेंत निवडून जातां येतें. ह्या सभेची मुदत चार वर्षांची असतें. परंतु वरिष्ठ सभेच्या संमतीनें मुदत संपण्यापूर्वीहि प्रतिनिधिसभेची अध्यक्षाला बरखास्ती घडवून आणतां येते. फ्रान्सचे सुमारें ८६ विभाग (डिपार्टमेंट्स) पाडण्यांत आले असून प्रत्येक विभागाला लोकसंख्येप्रमाणें कमी अधिक प्रतिनिधि प्रतिनिधिसभेंत पाठविण्याचा अधिकार आहे. लोकसंख्या कमी असली तरी प्रत्येक विभागाला कमींत कमी तीन प्रतिनिधि पाठवितां येतात. विभागाचे उपविभाग(ॲरॉंडिजमेंट्स) पाडण्यांत आले असून प्रत्येक उपविभागाचा एक एक मतदारसंघ बनविण्यांत आलेला आहे. महत्वाच्या फ्रेंच वसाहतींनाही (अलजीर्स, ग्वाडोल्फ, हिंदुस्थानांतील फ्रेंच ठिकाणें, सेनिगाल, वगैरेंनाही) प्रतिनिधिसभेंत प्रतिनिधि पाठवितां येतात. प्रतिनिधिसभेंतील सभासदांची संख्या अजमासें ६२६ आहे. प्रतिनिधिसभेची बरखास्ती घडवून आणल्यास अध्यक्षाला दोन महिन्यांच्या आंत नवीन निवडणुकी करितां आज्ञा करावी लागते.

वरिष्ठसभा

ह्या सभेंत सुमारें ३१४ सभासद असतात. हे सभासद सर्वसामान्य मतदारांकडून निवडण्यांत येत नसून विशिष्ट मतदारसंघाकडून निवडले जातात. ह्या सभासदांची मुदत नऊ वर्षांची असते. ह्या सभेमध्यें निवडून

द्यावयाचा सभासद कमीतकमी चाळीस वर्षे वयाचा असावा लागतो. मतदारांचे चार वर्ग करण्यांत आलेले आहेत. प्रतिनिधिसभेकरितां प्रत्येक विभागांतून निवडलेल्या प्रतिनिधींचा पहिला वर्ग. प्रत्येक विभागाच्या कायदेमंडळांच्या (जनरल कौन्सिल) सभासदांचा दुसरा वर्ग प्रत्येक उपविभागाच्या कायदे मंडळांच्या सभासदांचा तिसरा वर्ग व प्रत्येक ग्रामसभेनें (काम्युनल कौन्सिल) त्या गांवांतील मतदारांतून (वरिष्ठ सभेचे सभासद निवडण्याकरितां) निवडलेल्या प्रतिनिधींचा चवथा वर्ग. अमेरिकेच्या संयुक्त संस्थानांतील वरिष्ठसभेप्रमाणें फ्रान्समधील वरिष्ठसभेच्या एक तृतियांश सभासदांची दर तीन वर्षांनीं नवीन निवडणूक होते. ह्या सभेला कायदे करण्याच्या बाबतींत प्रतिनिधिसभेइतकेंच सामान्यतः हक्क आहेत. पैशासंबंधीचे मसुदे मात्र प्रथम प्रतिनिधिसभेपुढें आले पाहिजेत. अर्थात् राजकीयदृष्ट्या प्रतिनिधिसभाच अधिक प्रबल आहे असें म्हणावयास हरकत नाहीं.

राष्ट्रीय सभा

वरीष्ठ सभा व प्रतिनिधि सभा मिळून ही सभा बनलेली आहे. दोन्ही सभांची संयुक्त सभा दोन कार्याकरितां भरविण्यांत येते--घटनेंत दुरुस्ती करण्याकरितां व अध्यक्षाची निवड करण्याकरितां. ही संयुक्त सभा पारीस येथें न भरतां व्हर्सेलिस येथें भरविण्यांत येते. संयुक्त सभेची बैठक चालू असतां, पारीसच्या क्षुब्ध राजकीय वातावरणांतील दंगेखोरांनीं सभेवर छापे घालून सभासदांना कित्येकदां कैद केल्यामुळें ही व्यवस्था करण्यांत आली असावी! अध्यक्षाची मुदत संपली असतां, त्यानें राजीनामा दिला असतां, किंवा अध्यक्ष मृत्यु पावला असतां नवीन अध्यक्षाची निवड करण्याकरितां ही संयुक्त सभा भरविण्यांत येते राज्यघटनेंतील पहिल्या विभागांतील ज्या कायद्यांत दुरुस्ती करावयाची असेल त्या कायद्याची राष्ट्रीय सभेच्या सभागृहांत वेगवेगळी चर्चा प्रथम करण्यांत येते व नंतर संयुक्तसभा भरून मोठ्या बहुमताच्या जोरावर कायद्यांत दुरुस्ती घडवून आणतां येते. राष्ट्रीय सभा ही फ्रान्समधील सर्वसत्ताधारी संस्था आहे. राज्यघटनेनें राष्ट्रीय सभेच्या कार्य करण्याच्या सत्तेला एकच निर्बंध घातलेला आहे. व ह्या निर्बंधान्वयें राष्ट्रीय सभेला फ्रान्सच्या लोकसत्ताक राज्यपद्धतीचें स्वरुपांत बदल करतां येत नाहीं.

अध्यक्ष

अध्यक्षाची निवड वरिष्ठसभा व प्रतिनिधिसभा ह्या सभांची संयुक्त बैठक भरून करण्यांत येते असें वर सांगितलेंच आहे. कार्यकारी सत्तेचा उगम अध्यक्षापासून होतो तथापि अध्यक्ष केवळ नामधारी असतो. त्याच्या हातांत खरोखुरी कार्यक्षम सत्ता नसते. ह्या दृष्टीनें अध्यक्षाचें इंग्लंडच्या राजाशीं बरेंच साम्य आहे. अध्यक्षाची मुदत सात वर्षांची असते. सरकारी अधिकाऱ्यांची नेमणूक करणें किंवा त्यांस कामावरून दूर करणें अध्यक्षाचें हातीं असतें. अध्यक्षाला कोणत्याही कायद्यावर निर्णायक मत (Casting Vote) देतां येत नाहीं; परंतु कायद्याचा फेरविचार करण्याबद्दल राष्ट्रीय सभेला आज्ञा करितां येतें. त्याला राष्ट्रीयसभेच्या कोणत्याही सभागृहाची बैठक ज्यास्तींत जास्त एक महिन्याकरितां तहकूब करतां येते व नवीन बैठक बोलावितां येते. वरिष्ठसभेच्या संमतीनें प्रतिनिधिसभेची बरखास्ती घडवून आणण्याचा अधिकार अध्यक्षांकडे आहे पण अशा रीतीनें बरखास्ती घडवून आणिली असतां बरखास्तीच्या दिवसापासून दोन महिन्यांचें आंत नवीन निवडणूक करण्याला आज्ञा दिली पाहिजे. मोठ्या गुन्ह्याबद्दल अध्यक्षावर खटला भरतां येतो. अशा समयीं प्रतिनिधिसभा अध्यक्षावर खटला भरते व वरिष्ठसभा खटल्याचा न्याय करते. अशीच पद्धति बहुधा सर्व राष्ट्रांत अस्तिवांत असतें. अध्यक्षाची मुदत सात वर्षे असली तरी आजपावेतों एकाही अध्यक्षास सात वर्षेपर्यंत आपलें पद कायम राखतां आलें नाहीं. फ्रान्समध्यें अनेक राजकीय पक्ष असल्यामुळें वरिष्ठ अधिकाऱ्यांची वेळोवेळीं फेरपालट होते. अध्यक्षाच्या निवडणुकीच्या बाबतींत एकच निर्बंध आहे आणि तो निर्बंध असा कीं, फ्रान्सचें राजपद धारण केलेल्या राजाच्या वंशजाची किंवा आप्ताची अध्यक्षाचें पदाकरितां निवड करण्यांत येत नाहीं.

कार्यकारीमंडळ व मंत्रिमंडळ.

कार्यकारी-मंडळ हें राष्ट्रीयसभा व अध्यक्ष यांना सांधणारा दुवा आहे. कार्यकारीमंडळाचे सभासद अर्थात् मंत्री असतात पण दोन मंडळांचीं कार्यक्षेत्रें भिन्नभिन्न आहेत. प्रत्येक मंत्री दोन्ही मंडळाचा सभासद असून त्याला दोन प्रकारचीं कामें करावीं लागतात. कार्यकारीमंडळ ही केवळ

राजकीय बाबतींत वाटाघाट करणारी व अध्यक्षाला निरनिराळ्या महत्वाच्या राजकीय प्रश्नांवर सल्ला देणारी अशी प्रमुख संस्था आहे. ह्या मंडळाच्या सभासदांची (मंत्र्यांची) निवड राष्ट्रीयसभेच्या दोन सभागृहांच्या सभासदांमधून अध्यक्ष करितो. राष्ट्रीयसभेमध्यें ज्या राजकीय पक्षांचें बहुमत असेल त्या पक्षाच्या लोकांमधूनच मंत्र्यांची निवड करावी लागते. केव्हां केव्हां राष्ट्रीयसभेच्या कोणत्याही सभागृहाचा सभासद नसलेल्यांची मंत्र्यांचे जागीं निवड करण्यांत येते. ह्या मंत्र्यांची संख्या १४ आहे. प्रत्येक मंत्र्याला, तो राष्ट्रीयसभेच्या एखाद्या शाखेचा सभासद असो किंवा नसो, कोणत्याही सभागृहाच्या बैठकीला हजर राहतां येऊन चर्चेत भाग घेतां येतो. हे चवदा मंत्री निरनिराळ्या चवदा खात्यांचे प्रमुख अधिकारी असतात. ह्या चवदा प्रमुख अधिकाऱ्यांच्या मंडळाला ' मंत्रिमंडळ ' ही संज्ञा आहे. राज्यकारभाराचीं सर्व सूत्रें ह्या अधिकाऱ्यांच्या-मंत्र्यांच्या-हातीं असून खरी कार्यकारी सत्ता ह्या मंत्रिमंडळाचे हातीं असते. मंत्रिमंडळाचे सभासद ह्या नात्यानें ह्या मंत्र्यांची (सल्ल्याच्या रूपानें) अध्यक्षावरही हुकमत चालू शकते. अध्यक्षांनीं काढलेल्या आज्ञापत्राची त्या आज्ञापत्राचा ज्या खात्याशीं संबंध असेल. त्या खात्याच्या मंत्र्याची सही झाल्याशिवाय अंमलबजावणी करतां येत नाहीं

मंत्री अध्यक्षानें निवडलेले असले तरी ते अध्यक्षाला जबाबदार न राहतां राष्ट्रीयसभेला-विशेषतः प्रतिनिधि सभेला-जबाबदार असतात. राष्ट्रीय सभेचा मंत्र्यावरचा विश्वास उडाला, कीं सर्व मंत्र्यांना राजीनामा द्यावा लागतो. कार्यकारी सत्तेचा उगम अध्यक्षापासून झालेला असतो; तरी अध्यक्षाचा पगार वार्षिक जमाखर्चाच्या खर्ड्यावर अवलंबून असतो. ह्या जमाखर्चाच्या खर्ड्याला राष्ट्रीयसभा व मंत्री ह्यांच्या संगनमतानें मंजुरी मिळते. वरील विवेचनावरून अध्यक्षाच्या हातांत खरी कार्यकारी सत्ता नसून ती सत्ता मंत्र्यांच्या हातांत आहे असें दिसून येईल.

कायदे करण्याची पद्धति.

अर्वाचीन कालांत राजसत्तेचा व्याप अत्यंत वाढल्यामुळें व कायदेमंडळांत अनेक दर्जाच्या प्रतिनिधींचा समावेश होऊं लागल्यामुळें प्रत्येक

प्रतिनिधीला राज्यकारभाराच्या हरएक खात्याची माहिती असणें अशक्य झालें आहे. म्हणून कायदेमंडळापुढें आलेल्या कोणत्याही मसुद्यावर योग्य विचार होऊन त्यांना कायद्याचें स्वरूप प्राप्त व्हावें याकरितां निरनिराळ्या खात्यांत कारभाराची सूक्ष्म माहिती असलेल्या कायदेमंडळांतील तज्ज्ञ प्रतिनिधींचीं अनेक मंडळें स्थापन करण्याची अलीकडे वहिवाट पडली आहे. कोणताही कायदा पसार करावयाचा असल्यास त्या कायद्याचा ज्या खात्याशीं संबंध असेल त्या खात्याच्या मंडळापुढें प्रथम त्या कायद्याचा मसुदा ठेवण्यांत येतो व त्या मंडळानें मसुदा कायदेमंडळापुढें ज्या स्वरूपांत आणण्याची परवानगी दिली असेल त्या स्वरूपांत (मसुद्यांत योग्य ते फेरफार करून) तो कायदेमंडळापुढें ठेवण्यांत येतो. मंडळानें प्रगट केलेल्या अभिप्रायाप्रमाणेंच बहुधा कायदेमंडळांत कायद्यांच्या मसुद्यांचा निकाल लागतो. अशीच पद्धति अमेरिकेंतील संयुक्त संस्थानांत प्रचलित आहे. फ्रान्समध्यें वरिष्ठ सभेची बैठक चालू असतां प्रत्येक महिन्याला वरिष्ठ सभेच्या सभासदांचे नऊ विभाग करण्यांत येतात. हे नऊ विभाग आपआपल्या विभागांतून कांहीं कांहीं सभासद निवडून त्यांचीं चार 'मासिकमंडळें' (लीव्ह कमिटी, पिटिशन कमिटी, पार्लमेंटरी इनिशिएटिव्ह कमिटी व लोकल इंटरेस्ट कमिटी) व जमाखर्चाकरितां एक वार्षिकमंडळ (बजेट कमिटी) ह्या पांच मंडळांची निवड करितात. कायदेमंडळापुढें येणाऱ्या मसुद्याचा ज्या मंडळाशीं संबध येत असेल त्याच्या परवानगीनें तो मसुदा कायदेमंडळापुढें चर्चेकरितां येतो व पसार झाल्यावर तो कायदेबुकांत नोंदला जातो. जमाखर्चाकरितां निवडलेलें मंडळ एक वर्षाकरितां निवडण्यांत येतें. ह्या मंडळामध्यें प्रतिनिधि सभेचे ४४ प्रतिनिधि व वरिष्ठ सभेचे १८ प्रतिनिधि असतात. पैशासंबंधीच्या सर्व मसुद्यांचा विचार प्रथम ह्या मंडळांत करण्यांत येऊन या मंडळानें संमति दिल्यास तो मसुदा कायदेमंडळापुढें ठेवण्यांत येतो.

न्यायदानाची पद्धति.

फ्रान्स देशांत तीन प्रकारचीं न्यायमंदिरें अस्तित्वांत आहेत. सर्वसामान्य जनतेला न्याय देणारीं सामान्य न्यायमंदिरें, सरकारी अधिकाऱ्यांच्या गुन्ह्यांचा न्यायनिवाडा करणारीं न्यायमंदिरें (अॅडमिनिस्ट्रेटिव्ह कोर्टस)

व एखादा तंटा वरील दोन प्रकारच्या न्यायमंदिरांपैकीं कोणत्या न्यायमंदिराच्या कक्षेंत येतो ह्याबद्दल व्यामोह उत्पन्न झाला असतां त्या तंट्याची कक्षा ठरविण्याकरितां तिसऱ्या प्रकारचीं न्यायमंदिरें (ट्रिब्युनल ऑफ कन्फ्लिक्ट्स) निर्माण करण्यांत आलेलीं आहेत. सामान्य न्यायमंदिरें निरनिराळ्या दर्जाचीं असून शेवटल्या वरिष्ठ न्यायमंदिराला 'कॅसेशन कोर्ट' ही संज्ञा आहे. दुसऱ्या प्रकारच्या न्यायमंदिरांपैकीं शेवटच्या वरिष्ठ न्यायमंदिराला 'कौन्सिल ऑफ स्टेट' ही संज्ञा आहे. हें कौन्सिल मंत्री व कांहीं वरिष्ठ सरकारी अधिकारी ह्यांचें मिळून झालेलें असतें. दुसऱ्या प्रकारच्या न्यायमंदिरांचा रोंख बहुधा सरकारी नोकरांच्या कृत्यांचें समर्थन करण्याचा असतो.

स्थानिक राज्यसंस्था

राज्यकारभाराचे सोईसाठीं फ्रान्स देशाचे सुमारें ८६ विभाग पाडण्यांत आले आहेत. ह्या विभागांचे उपविभाग व उपविभागाचे तालुके (कॅन्टन) असे छोटे विभाग पाडण्यांत आलेले आहेत. तालुक्यांमध्यें अनेक ग्रामसंस्था (कॉम्युन्स) अस्तित्वांत असतात. ह्या ग्रामसंस्थांची संख्या ३६२०० च्यावर आहे. विभागाच्या मुख्य अधिकाऱ्याला विभागाधिपति (प्रिफेक्ट) ही संज्ञा आहे. त्याची नेमणूक अध्यक्षाकडून होते. त्याच्या हाताखालीं बरेचसे अधिकारी असतात. प्रत्येक विभागास कायदेमंडळाच्या स्वरुपाची एक संस्था असते. ह्या संस्थेला सामान्य लोकांचें मंडळ असें ह्मणतां येईल. प्रिफेक्ट-विभागाधिपति-हा ह्या मंडळाचा सभासद असतो व मंडळाच्या कामकाजावर देखरेख करण्याचा त्याला अधिकार असतो. मध्यवर्ति सरकारकडून आलेल्या हुकुमांची अंमलबजावणी करण्याची जबाबदारी विभागाधिपतीवर असते. विभागाधिपतीनें केलेले कायदे रद्द करण्याचा अधिकार मंत्र्यांना असतो. विभागाच्या कायदेमंडळाचे सभासद प्रत्येक तालुक्यातर्फे एक ह्याप्रमाणें लोकांनीं निवडून दिलेले असतात. निरनिराळ्या विभागाच्या कायदेमंडळांतील सभासदांची संख्या त्या त्या विभागांतील तालुक्यांच्या संख्येप्रमाणें कमीअधिक असते. ह्या कायदेमंडळाच्या सभासदांची मुदत सहा वर्षांची असून निम्मे सभासदांची दर तीन वर्षांनीं पुनः निवडणूक करण्यांत येते. ह्या मंडळाच्या वर्षांतून दोन सभा भरतात.

मंडळाकडे बिभागाच्या कारभाराचे नियमन करण्याचें व तद्वतच कामकाजावर देखरेख करण्याचें काम असतें. विभागाच्या कामकाजाकरितां लागणाऱ्या रकमेपैकीं कांहीं रकम मंजूर करून घेण्याचा मंडळाला अधिकार आहे. तरी ह्या मंजूर केलेल्या रकमेलाही अध्यक्षाची व राष्ट्रीय सभेची अनुमति मिळवावी लागते. ह्यावरून फ्रान्समध्यें राजसत्ता मध्यवर्ति सरकारच्याच बहुतांशीं ताब्यांत आहे व स्थानिक राज्यसंस्थाकडे विशेष महत्वाचे अधिकार असे कोणतेच नाहींत असें आढळून येईल.

उपविभाग.

प्रतिनिधिसभेंतील सभासद निवडणाऱ्या मतदारांचे निरनिराळे मतदारसंघ असतात. फ्रान्समध्यें एका मतदारसंघाची व्याप्ति एका उपविभागापुरती असते. प्रत्येक उपविभागांतही लोकलबोर्डसारख्या संस्थेप्रमाणें एक छोटेंसें मंडळ असतें. मंडळाच्या सभासदांची निवडणूक निरनिराळ्या तालुक्यांमधून होतें. विभागाच्या कायदेमंडळातर्फे मध्यवर्तिसरकारला उपविभागानें द्यावयाच्या निश्चित खंडाची तालुकानिहाय वांटणी करण्याची जबाबदारी उपविभागाच्या मंडळावर असते.

तालुका.

हा फ्रान्स देशाचे राज्यकारभाराच्या सोईसाठीं पाडलेल्या विभागांचा एकं मानण्यांत आलेला आहे. तालुक्यांमधून विभाग व उपविभाग यांच्या कायदेमंडळाच्या सभासदांची निवडणूक करण्यांत येते. तालुक्यांत मोडणाऱ्या एकंदर गांवांची संघटना करून त्यांमधील परस्पर हितसंबंध सुखकारक करण्याचें तालुका हें साधन आहे.

ग्रामसंस्था.

प्रत्येक गांवाचा मुख्य अधिकारी नगराधिपति हा असतो. ह्या अधिकाऱ्याची निवडणूक त्या त्या गांवातील म्युनिसिपालटीसदृश ग्रामसभेकडून करण्यांत येत. विभागधिपतीची अध्यक्षाकडून नेमणूक करण्यांत येते; परंतु नगराधिपति हा लोकांकडून निवडण्यांत येतो. नगराधिपतिप्रमाणेंच त्याच्या हाताखालीं काम करणाऱ्या नोकरांचीही निवड ग्रामसभेच्या सभासदांकडूनच करण्यांत येते. नगराधिपतीची निवड ग्रामसभेकडून करण्यांत येत असली

तरी तो ग्रामसभेला जबाबदार नसतो. उलट मध्यवर्तीसरकारला तो जबाबदार असतो. विभागाधिपतीकडून आलेल्या हुकमांची अंमलबजावणी करण्याचें काम नगराधिपतीकडे असतें. असें करण्याचें नाकारल्यास नगराधिपतीला कामावरून काढून टाकण्याचा अधिकार विभागाधिपतीला आहे. नगराधिपतीला कामावरून दूर केलें असतां ग्रामसभेला एक महिन्याचें आंत दुसऱ्या इसमाची नगराधिपतीचे जागीं निवड करावी लागते. ग्रामसभेंतील सभासदांची संख्या गांवाच्या लहानमोठेपणाप्रमाणें दहापासून छत्तीसपर्यंत असते. ह्या सभासदांकडे नगराधिपति व त्याच्या हाताखालचे नोकर निवडण्याचें काम व म्युनिसिपालिटीसारख्या संस्थांना करावयाचीं कामें असतात. विभागाधिपतीला ग्रामसभा एक महिन्याकरितां तहकूब करतां येते व अध्यक्षाला मंत्रिमंडळाच्या सल्ल्यावरून ही सभा रद्दहि करतां येते. असें घडलें असतां ग्रामसभेची नवीन निवडणूक होते. नगराधिपति हाच ग्रामसभेचा अध्यक्ष असतो.

गांवाचा कारभार बहुतांशीं लोकनियुक्त अधिकाऱ्यांतर्फेंच चालविण्यांत येत असून प्रजासत्ताक राज्यपद्धतीचा जनतेला प्रत्यक्ष अनुभव घेतां येतो. मध्यवर्ति सरकारचा स्थानिक राज्यकारभाराच्या संस्थांवर अंमल चालूं शकतो हेंहा खरें; परंतु मध्यवर्ति सरकारहि लोकनियुक्त प्रतिनिधींचेंच बनलें असल्यामुळें जुलूम होण्याचा संभव फार थोडा असतो.

प्रजासत्ताक जर्मनीची शासनपद्धति.

(पूर्वेतिहास--राष्ट्रीयसभा-अध्यक्ष--न्यायदानपद्धति--प्रशियाची शासनपद्धति.)

युरोपांतील घनघोर महायुद्धाचे शेवट शेवटपर्यंत जर्मनीमध्यें बादशहातीचें अस्तित्व होतें. जर्मनीनें १९१४ ते १९१८ ह्या चार वर्षांच्या काळांत मोठ्या हिंमतीनें, चिकाटीनें व परिणामकारक रीतीनें महायुद्धास तोंड दिलें; परंतु जर्मनी मध्ययुरोपांत पडल्यामुळें व त्यास समुद्रकिनाराही उत्तरेस बेताचाच असल्यामुळें दोस्त राष्ट्रास जर्मनीला गराडा घालून जर्मनीचा इतर देशांबरोबर असलेला व्यापार अजीबात बंद करतां आला. ह्याचा परिणाम स्वाभाविकरीत्या असा झाला कीं, दुसऱ्या देशांतून धान्य व दारुगोळा जर्मनीला मिळविणें दुरापास्त झालें. जर्मनी उद्योग धंदे व कारखाने ह्यांचे माहेरघर असल्यामुळें मजुरांची लोकसंख्या फार. बाहेरील देशांशीं व्यापारच बंद झाल्यामुळें कारखान्यांतील माल देशांतच राहिला, पैदास थांबली व मजूर बेकार होऊन त्यांची उपासमार होऊं लागली. बाहेरून धान्य येण्याचें बंद झाल्यामुळें धान्यही अतिशय महाग झालें व बाहेर माल न गेल्यामुळें जर्मनींत पैशाचाही तुटवडा पडला. अशा स्थितींत गरीब मजूर लोकांचे फार हाल होऊं लागले व हें महायुद्ध केव्हां एकदांचे संपतें असें त्यांस होऊन गेलें. रशियामध्यें झारशाही रसातळास जाऊन मजूरशाहीची प्रतिष्ठापना झाली (मार्च १९१७). जर्मनीचीं मित्रराष्ट्रें-बलगेरिया व ऑस्ट्रिया-यांनीं दोस्त राष्ट्रांशीं तह केला; खुद्द जर्मनींत मजुरांचे पुढारी महायुद्ध थांबविण्याबाबत जोराची चळवळ करीत होतेच; अशा प्रसंगीं महायुद्ध पुढें चालू ठेवणें अशक्य आहे असें जर्मनाचे बादशहा कैसर ह्यांचे लक्षांत आलें व त्यांनीं ता. ९ नोव्हेंबर १९१८ रोजीं '**राज्यसंन्यास**' केला व हॉलंडची वाट धरिली. कैसरबादशहाचें उदाहरण पाहून जर्मन राष्ट्र-संघांतील इतर संस्थानांतील राजांनींहि '**राज्यसंन्यास**' केला व जे राजे असें करावयास नाखुष होते त्यांस लोकांनीं तसें करावयास भाग पाडलें. तारीख ९ नोव्हेंबर

१९१८ रोजींच **लोकनियुक्त अधिकारीमंडळानें** (कौन्सिल ऑफ पीपल्स कमिश्नर्स) राज्यकारभाराचीं सर्व सूत्रें आपल्या हातीं घेतलीं व त्याच दिवशीं जर्मनी '**प्रजासत्ताक राष्ट्र**' झाल्याचें जाहीर करण्यांत आलें. त्या काळीं अस्तित्वांत असलेल्या पार्लमेंटच्या दोन्ही-सभागृहांचें-बुंडेस्राट व रिचस्टॅग ह्यांचें विसर्जन करण्यांत येऊन जानेवारी १९१९ मध्यें **राष्ट्रीय सभेच्या** (नॅशनॅल असेंब्ली) दोन्ही सभागृहांत सभासदांची सार्वत्रिक निवडणूक करण्याबाबत जाहीरनामा काढण्यांत आला. मतदानाचा हक्क अत्यंत विस्तृत करण्यांत येऊन,-लुला-पांगळा, भिकारी, वेडा अगर कायद्यानें दोषी ठरविलेला ह्या इसमांव्यतिरिक्त वीस वर्षे वयाच्या प्रत्येक स्त्री-पुरुषास तो देण्यांत आला. भाषणस्वातंत्र्य, मुद्रणस्वातंत्र्य, समितिस्वातंत्र्य वगैरे व्यक्तिस्वातंत्र्याच्या स्वाभाविक हक्कांवरील निर्बंध काढून टाकण्यांत येऊन सर्व लोक कायद्याच्या दृष्टीनें समान मानण्यांत यावे असें ठरविण्यांत आलें. जन्म-जाती, धार्मिक अगर राजकीय पंथ ह्या कारणांकरितां कोणाही स्त्री-पुरुषांचा हक्क हिरावून घेण्यांत येऊं नये असेंही ठरविण्यांत आलें. जानेवारींत निवडलेल्या राष्ट्रीय सभेची बैठक **वेमर** येथें फेब्रुवारींत भरून मजूरपक्षीय '**ईबर्ट**' ह्याची अध्यक्षाचे जागीं निवड करण्यांत आली. ता. ३१ जुलै १९१९ रोजीं राज्यघटना निश्चित करण्यांत येऊन तिला ता. १३ ऑगस्ट १९१९ रोजीं प्रत्यक्ष सुरुवात झाली.

जर्मनीच्या शासनपद्धतीचें स्वरूप अमेरिकेंतील संयुक्त संस्थानांच्या शासनपद्धतीप्रमाणें संयुक्त आहे. राजसत्ता, राष्ट्रीय मध्यवर्ति सरकार व संस्थान-सरकार ह्यांमध्यें विभागण्यांत आली आहे. परराष्ट्रीय व्यवहार, राष्ट्रसंरक्षण, जकात व कर ठरविणें व आगगाड्यांची व्यवस्था ठेवणें हीं कामें राष्ट्रीय मध्यवर्ति सरकारच्या अधिकारकक्षेंत येतात. ह्या व्यतिरिक्त सर्व राज्यकारभार आपआपल्या संस्थानापुरता त्या त्या संस्थानांतील सरकारकडून चालविण्यांत येतो. जर्मनींमध्यें सुमारें पंचवीस घटकसंस्थानें असून प्रत्येक घटकसंस्थानांत प्रजासत्ताक स्वरूपाची शासन-संस्था असावी असें राज्यघटने-द्वारें निश्चित करण्यांत आलें आहे; व तद्वतच ग्रामसभेपासून राष्ट्रीय-सभे-पर्यंत सर्व कायदे करणाऱ्या संस्थांचे प्रतिनिधि निवडण्याचा हक्क वर नमूद

केल्याप्रमाणें-कांहीं अपवाद सोडून वीस वर्षे वयाच्या प्रत्येक स्त्री-पुरुषास देण्यांत आला आहे. कायदे करणाऱ्या संस्थांचे प्रतिनिधि मतदारांनीं प्रत्यक्ष निवडावयाचे असून गुप्त मतदानाच्या पद्धतीचा जर्मनीमध्यें अंगिकार करण्यांत आला आहे.

राष्ट्रीयसभा.

कोणत्याही देशाचा राज्यकारभार सुरळितपणें चालविण्याकरितां वेळोवेळीं कायदे करावे लागतात; व हे कायदे करण्याकरितां प्रत्येक देशांत एखादी संस्था असावी लागते. 'राज्यकारभार हांकण्यांत प्रजेचा हात असावा' ह्या तत्वाचा जसजसा अधिक प्रसार होऊं लागला तसतसे प्रत्येक देशांत लोकनियुक्त प्रतिनिधींची एखादी सभा कायदे करण्याकरितां प्रस्थापित करण्याची राज्यकर्त्यांना आवश्यकता भासूं लागली व अलीकडे दोन शतकें तर अशी सभा स्थापण्याची वहिवाटच पडून गेली आहे. देशांतील कायदे करणाऱ्या मोठ्या किंवा मध्यवर्ति संस्थेला निरनिराळ्या देशांत निरनिराळी संज्ञा आहे. अमेरिकेंतील संयुक्त संस्थानांत अशा सभेला 'कॉंग्रेस,' ग्रेट-ब्रिटनमध्यें 'पार्लमेंट,' जपानमध्यें 'डायेट' फ्रान्स व जर्मनीमध्यें 'नॅशनल असेंब्ली' अशा संज्ञा आहेत. कोणताही कायद्याचा मसुदा घाईनें पास न करतां त्यावर योग्य विचार करून तो पास करण्यांत यावा, मध्यमस्थितींतील सुशिक्षित लोकांबरोबरच श्रीमान् लोकांचाही राज्यकारभारांत हात असावा, तद्वत्च संयुक्त संस्थानांत सामान्य लोकांच्या प्रतिनिधींबरोबर घटकसंस्थानांच्या एकीकरणाचें निदर्शन व्हावें; ह्या हेतूंकरितां कायदे करणाऱ्या संस्थेच्या बहुधा दोन शाखा असतात, अर्थात् ह्यामुळें दोन शाखांचा परस्परांवर दाब राहून, देशांतील विशिष्ट वर्गाच्या लोकांच्या हित-संबंधांना बाधक अतएव एकांगी व सदोष कायदे पसार होण्यास बहुधा वाव नसतो. ह्या सामान्य पद्धतीला अनुसरून जर्मनीच्या **राष्ट्रीय सभेच्याही** दोन शाखा आहेत. त्यांना **वरिष्ठसभा** (रिचस्राट) व **प्रतिनिधि सभा** (रिचस्टॅग) अशीं नांवें आहेत. जर्मन संस्थान-संघांतील पंचवीस संस्थानांच्या एकीकरणाचें निदर्शक ह्मणून **वरिष्ठसभा** स्थापन करण्यांत आली आहे. घटकसंस्थानें अमेरिकेंतील संयुक्त संस्थानांतील संस्थानांप्रमाणें

सामान्यतः सारख्याच आकाराचीं नाहींत कांहीं फारच मोठीं तर कांहीं अगदींच लहान आहेत अर्थातच वरिष्ठ सभेंत सर्व संस्थानांचे सारखेच प्रतिनिधी नाहींत; संस्थानांच्या लहान मोठ्या आकारानुरूप प्रतिनिधींची संस्थानवार वांटणी करण्यांत आली आहे. ह्या सभेंत हल्लीं ६६ सभासद असून त्यांची संस्थानवार विभागणी येणेंप्रमाणें: प्रशिया २६, बव्हेरिया १०, सॅक्सनी ७ इतर संस्थानें २३ एकूण ६६. हे प्रतिनिधि संस्थानांतील कायदेमंडळाकडून निवडण्यांत येतात. ह्या प्रतिनिधींची मुदत निश्चित नाहीं. निरनिराळ्या संस्थानांतून कमी अधिक मुदतीकरितां प्रतिनिधि पाठविण्यांत येतात. कोणताही कायमचा मसुदा प्रतिनिधि सभेपुढें मांडण्यांत येण्यापूर्वी वरिष्ठसभेच्या संमतीची आवश्यकता असते. विशिष्ट संख्येच्या मतदारांनीं सुचविल्यास राष्ट्रीय-सभेच्या दोन्ही सभागृहांत पसार झालेला कायद्याचा मसुदा मताकरितां मतदारांपुढें ठेवण्याच्या निषेधक पद्धतीचा (रिफरेन्डम) राज्यघटनेनुसार अवलंब करतां येतो.

राष्ट्रीय सभेची दुसरी शाखा **प्रतिनिधि-सभा** ही होय. ह्या सभेचे प्रतिनिधि मतदारांनीं प्रत्यक्ष निवडून द्यावयाचे असतात. ह्या प्रतिनिधींची संस्थानवार वांटणी लोकसंख्येच्या प्रमाणानुसार कमी अधिक प्रमाणांत करण्यांत येते. ह्या सभेंच प्रतिनिधि चार वर्षांकरितां निवडण्यांत येतात. कोणताही कायद्याचा मसुदा दोन्ही सभागृहांनीं पसार केल्याशिवाय त्यास कायद्याचें स्वरूप प्राप्त होत नाहीं. युद्ध पुकारणें किंवा तह करणें ह्या बाबीही राष्ट्रीय सभेंत पसार केलेल्या कायद्यांनीं ठरविण्यांत येतात. ह्या सभेंत हल्लीं सुमारें ४६९ सभासद असून त्यांमध्यें मजूर पक्षाचें बहुमत आहे.

अध्यक्ष

राष्ट्रीय सभेचा पहिला अध्यक्ष **ईबर्ट** ह्याची निवड **वेमर** येथें भरलेल्या राष्ट्रीय सभेनें केली. पुढील अध्यक्षांची निवड सर्वमान्य जर्मन मतदारांकडून करण्यांत यावी असें राज्यघटनेनुसार ठरविण्यांत आलेलें आहे. फ्रान्सच्या अध्यक्षाप्रमाणें जर्मनीच्या अध्यक्षाची मुदत सात वर्षे ठरविण्यांत आली आहे. अध्यक्षाला सालिना एक लाख मार्कस् (जर्मन नाणें) वेतन असून ह्याशिवाय

तितकाच भत्ता त्यास मिळतो. महायुद्धानंतर मार्कची उतरलेली किंमत लक्षांत घेतां हा पगार विशेष नाहीं असें म्हणण्यास मुळींच प्रत्यवाय नाहीं. बड्या सरकारी अधिकाऱ्यांची नेमणूक करणें, गुन्हेगारांस शिक्षेची सूट देणें वगैरे इतर राष्ट्रांतील तत्सम अधिकाऱ्याच्या हातांत असणारे अधिकार जर्मनीच्या अध्यक्षासही आहेत. **कार्यकारीमंडळांतील** (कॅबिनेट) मंत्र्यांची निवड अध्यक्षाकडूनच करण्यांत येते. ह्या मंडळांत अध्यक्ष, चॅन्सेलर व निरनिराळ्या मध्यवर्ति कारभाराच्या खात्यांवरील इतर १२ मंत्रि अशा १४ सभासदांचा अंतर्भाव होतो. निरनिराळ्या मंत्र्यांकडे अंतर्व्यवस्था, परराष्ट्रीय कारभार, न्याय, संरक्षण, पोष्ट, रेल्वे, मजूर, निर्गत-व्यापार वगैरे खात्यांचा कारभार असतो. कार्यकारी-मंडळाला प्रतिनिधिसभेंतील बहुमतवाल्या पक्षाचा पाठिंबा असावा लागतो. प्रतिनिधि सभेंतील बहुमत कार्यकारी मंडळाविरुद्ध झाल्यास अध्यक्षाशिवाय कार्यकारी मंडळांतील इतर सभासदांना राजीनामा द्यावा लागतो व अध्यक्ष प्रतिनिधिसभेंतील बहुमतवाल्या पक्षाचे मंत्री नेमून नवीन कार्यकारी-मंडळ बनवितो.

न्यायदानाची पद्धति.

कायदे करणारी सत्ता व राज्यकारभार चालविणारी कार्यकारी सत्ता ह्या राज्यकारभाराच्या प्रमुख दोन सत्तांचा विचार वर करण्यांत आलेलाच आहे. आतां तितक्या महत्वाच्या सत्तेचा-न्यायदानाच्या सत्तेचा-विचार करूं. रिचगेरिस्ट ह्या **राष्ट्रीय वरिष्ठ न्यायमंदिरा**खेरीज इतर सर्व न्यायमंदिरें निरनिराळ्या संस्थान-सरकारचीं असून संस्थानाच्या ताब्यांत आहेत. अर्थात् संस्थान-सरकारच आपल्या संस्थानाच्या हद्दींतील न्यायमंदिरांमध्यें न्यायदानाचें काम करण्याकरितां न्यायाधीशांची नेमणूक करितें. व्यापार व फौजदारी वादांचा निकाल लावण्याकरितां सर्व जर्मनींत एकच प्रकारचा कायदा लागू करण्यांत आला आहे. दिवाणी अगर मुलकी वादांचा निकाल करण्याबाबतचे कायदे मात्र संस्थानांनीं आपआपल्यापुरते करावयाचे असतात.

सर्वांत खालचें न्यायमंदिर **तालुकान्यायमंदिर** (अम्ट्सगेरिस्ट) हें होय. ह्या न्यायमंदिरांत एक किंवा अधिक न्यायाधीश लहान लहान मुलकी किंवा फौजदारी स्वरूपांच्या तंट्याच्या निकाल लावतात. **जिल्हा-**

न्यायमंदिर (लॅन्डगेरिस्ट) हें तालुकान्यायमंदिरापेक्षां वरच्या दर्जाचें असून त्याकडे तालुकान्यायमंदिरांतील न्यायदानावर देखरेख ठेवणें, तालुक्यांतील अपिलें ऐकणें व तद्वतच जिल्ह्यांतील मुलकी व फौजदारी तंट्यांचा निकाल लावणें हीं कामें असतात. फौजदारी खटल्यांत निकाल देण्याकरितां पांच न्यायाधीश बसतात. व चौघांच्या बहुमतानें न्याय देण्यांत येतो. अपील ऐकावयाचें झाल्यास तीन न्यायाधीश न्याय देण्याकरितां बसतात. केव्हां केव्हां ज्यूरीही देण्यांत येते. ज्यूरीचे सभासद बारा असतात व ज्यूरीमध्यें अध्यक्षस्थानीं तीन न्यायाधीश असतात. **वरिष्ठ जिल्हान्यायमंदिर** (ओवर लॅन्डगेरिस्ट) हें जिल्हान्यायमंदिरापेक्षां वरच्या दर्जाचें न्यायमंदिर आहे. त्यामध्यें फौजदारी गुन्ह्यांचा निकाल करण्यास सात न्यायाधीश बसतात. अशीं एकोणतीस न्यायमंदिरें जर्मनींत आहेत. जिल्हांतील अपिलें त्या न्यायमंदिरांकडे येतात. सर्वांत वरचें **लिपझिग** येथील **राष्ट्रीय वरिष्ठन्यायमंदिर** हें होय. त्यामध्यें शंभर न्यायाधीश असतात. त्या न्यायाधीशांची नेमणूक राष्ट्रीय सभेमार्फत करण्यांत येते. खालच्या न्यायमंदिरांनीं दिलेल्या निकालावर अपिलें ऐकणें व राष्ट्रद्रोहाच्या स्वरूपाच्या गुन्ह्यांचा न्यायनिवाडा करणें हीं त्या न्यायमंदिरांचीं कामें आहेत. या शंभर न्यायाधीशांची मुलकी दाव्यांचा निकाल करण्याकरितां सात व फौजदारी खटल्यांचा निवाडा लावण्याकरितां पांच अशीं बारा लहान लहान **न्यायाधीश-मंडळें** (सिनेट ऑफ जजेस) बनविण्यांत येऊन न्यायनिवाड्याचें काम वाटून घेण्यांत येतें.

कोणत्याही देशाच्या शासनपद्धतीचा विचार करीत असतां कायदे करणें राज्यकारभार चालविणें न्याय देणें त्या शासनयंत्राच्या तीन अवयवांबरोबरच स्थानिक राज्यव्यवस्थेसंबंधींही विचार करावा लागतो; तेव्हां जर्मनींतील सर्वांत प्रमुख अशा प्रशिया संस्थानाच्या राज्यव्यवस्थेचा विचार केला म्हणजे संस्थानीय व स्थानिक राज्यकारभार कसा काय चालविण्यांत येतो हें कळून येईल. सबब प्रशियाच्या शासनपद्धतीचें स्थूल स्वरूप कसें आहे हें पाहूं.

प्रशियाची शासनपद्धति.

१३ नोव्हेंबर १९१८ रोजीं प्रशिया प्रजासत्ताक राष्ट्र झाल्याचें

जाहीर करण्यांत आलें व तेथें एप्रील १९२० पासून नवीन राज्यघटनेचा अंमल सुरु झाला. प्रशिया संस्थानांत कायदे करण्याकरितां दोन शाखांनीं युक्त अशी पार्लमेंटसभा असते. दोन शाखांना अनुक्रमें कायदे-मंडळ (डाएट) व **वरिष्ठ मंडळ** (स्टॅटस्राट) अशीं नांवें देऊं. वरिष्ठमंडळांतील प्रतिनिधि प्रांतिक कायदे-कौंसिलांनीं निवडावयाचे असतात. कायदेमंडळांना योग्य सल्ला देणें व राज्यकारभारावर देखरेख ठेवणें हीं कामें ह्या वरिष्ठ-मंडळाकडे असतात; व ही सभा बहुतांशीं मध्यवर्ति शासनसंस्थेंतील **वरिष्ठ सभेच्या** नमुन्यावरच निर्माण करण्यांत आली आहे. कायदेमंडळानें पसार केलेल्या बिलांना फेटाळून लावण्याचा ह्या मंडळाला अधिकार आहे.

कायदेमंडळाचे सभासद मतदारांनीं प्रत्यक्ष व चार वर्षांच्या मुदतीकरितां निवडून द्यावयाचे असतात. कायदेमंडळच मुख्य प्रधानाची निवड करते व मुख्य प्रधान संस्थानीय कार्यकारी मंडळाच्या मंत्र्यांची निवड करतो. पूर्वी राजाकडून करण्यांत येणारीं कामें हल्लीं ह्या कार्यकारी मंडळामार्फत करण्यांत येतात. १९२१ च्या कायदेमंडळांत ४२८ सभासद असून त्यांत बहुमत मजूर पक्षाचें होतें. वरिष्ठमंडळांत सुमारें ७४ सभासद असतात. कार्यकारी मंडळांत मुख्य प्रधान व इतर सात मंत्री-१ संस्थानसंरक्षण, २ न्याय, ३ अंतर्व्यवस्था ४ व्यापार, ५ कृषि, ६ फडणिशी ७ शिक्षण व धर्म,-असे आठ सभासद असतात.

स्थानिक कारभाराचे सोईसाठीं प्रशियाचे प्रांत, जिल्हे, शहरें व खेडीं असे विभाग पाडण्यांत आलें आहेत. प्रशियामध्यें १५ प्रांत आहेत. २५००० पेक्षां अधिक लोकवस्ती असलेल्या गांवांचा शहरांमध्यें (अर्बन सर्कल्स) अंतर्भाव होतो. लहान लहान गांवांचा खेड्यामध्यें (रुरल सर्कल्स) समावेश करण्यांत आला आहे. शहरें व खेडीं ह्यांच्या कारभाराकरितां म्युनिसिपालिटीच्या स्वरूपाच्या **नगरसभा** व **ग्रामसभा** असतात. प्रत्येक सभेच्या सभासदांची निवडणूक त्या त्या भागांतील लोकांकडून करण्यांत येते. ह्या सभा निरनिराळ्या स्थानिक कामांकरितां लहान लहान पोटमंडळें नेमतात व ह्या मंडळांमार्फत अनुक्रमें शहर व खेड्यांतील कारभार करण्यांत येतो. प्रत्येक प्रांतांत एक प्रांताधिपति असतो. जिल्ह्यामध्यें जिल्हाबोर्डाचा अध्यक्ष हाच

मुख्य अंमलदार असतो व ह्या अध्यक्षाचें काम त्या जिल्ह्यातील स्थानिक कामकाजावर देखरेख ठेवण्याचें असतें. स्थानिक कारभारामध्यें दिवाबत्ती, प्रकाश, रस्ते, पाणी व धान्य पुरवठा, दवाखाने, शिक्षण, कृषि, मजुरांना काम देणें, कर ठरविणें व गोळा करणें; वगैरे कामांचा अंतर्भाव होतो.

प्रजासत्ताक राष्ट्र झाल्यापासून जर्मनीमध्यें मध्यवर्ति सरकारपासून खेड्याच्या सरकारपर्यंत राज्यकारभार कसा काय चालतो त्याचें वर विवेचन करण्यांत आलें आहे. ह्या विवेचनावरून असे दिसून येतें कीं, अमेरिकेंतील संयुक्त संस्थानें, फ्रान्स व ग्रेटब्रिटन ह्या राष्ट्रांच्या शासनपद्धतींतील निवडक तत्वांच्या संमिश्रणाच्या पायावर जर्मनीच्या अभिनव शासनपद्धतीची बरीचशी निर्दोष अशी इमारत रचण्यांत आली आहे.

जपानची शासनपद्धति.

(पूर्वेतिहास–बादशाहा मिक्याडो–सल्लागारमंडळ–कार्यकारीमंडळ–कायदेमंडळ––उमरावसभा––प्रतिनिधिसभा–न्यायदानपद्धति–राज्यघटनेंत दुरुस्त)

वैभवाच्या गिरिशिखरावर आरुढ झालेल्या राष्ट्रपंचकामध्यें इंग्लंड, अमेरिकेंतील संयुक्त संस्थानें, जर्मनी व फ्रान्स या चार प्रमुख राष्ट्रांबरोबरच जपानचीही प्रामुख्यानें गणना करण्यांत येते. पश्चिमखंडांत ज्याप्रमाणें अमेरिकेंतील संयुक्त संस्थानें हें अत्यंत सुधारलेलें व बलिष्ठ राष्ट्र आहे, तसेच पूर्वखंडांत जपान हें अव्वल प्रतीचें सुधारलेलें राष्ट्र आहे. पूर्वेकडील ह्या चिमुकल्या देशानें अल्पावकाशांतच आपल्या देशांत कल्पनातीत व क्रांतिकारक सुधारणा घडवून आणून जगांतील प्रमुख राष्ट्रांमध्यें बरोबरीचा मान पटकाविला; ही जपानच्या क्रांतीची हकीकत पौर्वात्य देशांना अभिमानास्पद व स्फूर्तिदायक नाहीं असें कोण म्हणेल? अमेरिकेंतील संयुक्त संस्थांनांना आजचें स्वरूप प्राप्त होण्याला दीडशें वर्षांचा इतिहास तरी कारणीभूत झाला; परंतु जपाननें अवघ्या अर्धशतकाच्या अवकाशांतच अभूतपूर्व क्रांति घडवून आणून जपानचें पूर्वीचें हीन स्वरूप अजिबात बदलून टाकलें.

इ. स. १८५३ च्या पूर्वी जपानच्या अस्तित्वाबद्दल इतर देशांना फारशी माहिती नव्हती. नाहीं म्हणावयास ख्रिस्ती धर्माचा प्रसार करण्याच्या उद्देशानें कांहीं मिशनरी लोक सोळाव्या—सतराव्या शतकांत जपान देशांत गेले होते. परंतु परकीयांबद्दलच्या आनुवंशिक द्वेषामुळें जपानी लोकांनीं त्या मिशनऱ्यांस यमसदनास पाठविलें व तेव्हांपासून जपानचा दरवाजा परकीयांकरितां बंदच झाला. अमेरिकेंतील संयुक्त संस्थानांत आधिभौतिक सुधारणांची झपाट्यानें वाढ होऊन मोठमोठे कारखाने अस्तित्वांत येऊं लागले. संयुक्त संस्थानांतील लोकांना पुरून उरेल इतक्या राक्षसीप्रमाणांत मालाची उत्पत्ति होऊं लागल्यामुळें अमेरिकनांना गिऱ्हाइकांची टंचाई भासूं लागली. ह्मणून कांहीं तरी कुरापत काढून जपानची बाजारपेठ हस्तगत करण्याच्या उद्देशानें कांहीं

अमेरिकन खलाशी मासे मारण्याच्या मिषानें जपानच्या 'किनाऱ्यालगत गेले. किनाऱ्यावरील जपानी लोकांशीं बाचाबाची होऊन प्रकरण जपानच्या राजापर्यंत गेलें. यावेळीं अमेरिकेच्या सत्तेपुढें वाकून जपानला अमेरिकेशीं व्यापारी तह करणें भाग पडलें. ह्या प्रसंगापासून मात्र जपाननें चांगलाच धडा घेतला. जपानची कूपमडूकवृत्तीची धुंदी उतरून जगाकडे डोळे उघडून पाहण्याची जपानला जिज्ञासा झाली, व ' यापुढें हालचाल न केल्यास परकीयाचें आंकित होऊन पारतंत्र्यांत खितपत पडावें लागेल ' अशी त्यांस सकारण भीति वाटूं लागली. अमेरिकन लोकांशीं संसर्ग येऊं लागल्यावर अमेरिकन लोक आपल्या-पेक्षां किती सुधारलेले आहेत हेंही त्यांस कळून आलें. रीतभात, पोशाख, राहणी, टापटीप, खाणेंपिणें इत्यादि बाबतींत अमेरिकनांपासून आपणांस बरेंच शिकावयाचें आहे असें जपानी लोकांस तेव्हांपासून वाटूं लागलें.

जपानच्या राज्यकारभाराचीं सर्व सूत्रें जपानच्या राजाच्या-मिकया-डोच्या-हातांत होतीं. परंतु दोन तीन शतकांपासून राजपुरुष ऐषआरामांत निमग्न राहूं लागल्यामुळें मुख्य मंत्रि-शोगन-हाच राज्याचा अधिकार बळ-कावून बसला. पण 'देशांत सुव्यवस्था राहण्याकरितां देशाचा कारभार एकाच्याच तंत्रानें चालणें इष्ट आहे' असें शोगनला वाटूं लागलें, व म्हणून त्यानें सन १८६८ मध्यें स्वखुषीनें राज्यशकट हांकण्याची सर्व सत्ता मिकयाडोच्या स्वाधीन करून आपला अपूर्व स्वार्थत्याग व्यक्त केला. राजसिंहासनाविषयीं असलेला लोकांचा अनुपमेय आदर व शोगननें दिलेली राज्यकारभार करण्याची सत्ता ह्या जोडगोळीच्या जोरावर मिकयाडोला इच्छेस येईल त्याप्रमाणें -सुष्टपणें अगर दुष्टपणें-राज्यकारभार चालवितां आला असता; परंतु मिकयाडोनें सदरहू संधींचा दुरुपयोग न करतां जपानची सर्व दृष्टीनें-राजकीय, आर्थिक, सामाजिक-सुधारणा करण्याचा विडा उचलला व त्यांत बरेंचसें यश संपादन करून 'राजा' हें नांव सार्थ केलें; इतकेंच नव्हे तर, 'राजा गुणी असतांना तो जी सुधारणा विवक्षित काळांत अंमलांत आणूं शकतो, ती सुधारणा तितक्याच काळांत सर्वतोपरी लोकमतानुवर्ति शासनसंस्था देशांत अस्तित्वांत असतांही अंमलांत आणतां येत नाहीं, ' ह्याचें अत्युत्कृष्ट उदाहरण त्यानें घालून दिलें.

इ० स० १८८१ सालीं मिक्याडोनें सुविद्य दूरदर्शी लोकांचें एक कमिशन जगांतील प्रमुख राष्ट्रांतील राज्यपद्धति, समाजव्यवस्था, शिक्षणसंस्था, लष्कर व आरमारपद्धति, उद्योगधंदे आणि व्यापार करण्याची पद्धति; इत्यादींचा सूक्ष्म अभ्यास करण्याकारितां प्रमुख राष्ट्रांत पाठविलें. हें कमिशन जपानांत परत आल्यावर कमिशनच्या सहाय्यानें निरनिराळ्या राष्ट्रांतील शासनसंस्थांच्या गुणदोषांची चर्चा करून जपानकरितां राज्यघटना तयार करण्याचें मिक्याडोनें ठरविलें व त्याप्रमाणें राज्यघटनेचा मसुदा इ. स. १८८९ मध्यें तयार केला. या मसुद्याला इ. स. १८९० मध्यें अंमलबजावणीचें स्वरूप प्राप्त झालें. राज्यघटना अंमलांत येण्याच्या पूर्वीपासूनच–१८६९ पासून–अंतर्गत सुधारणेला मिक्याडोनें आरंभ केला होता. सक्तीचें प्राथमिक व लष्करी शिक्षण, उद्योगधंदे व निरनिराळ्या कलांचे शिक्षण देणाऱ्या संस्थांची स्थापना व त्यावर त्या त्या धंद्याच्या तज्ज्ञ युरोपिअनांची योजना, आरमाराचें बांधकाम वगैरे बाबतींत इष्ट ते फेरफार मिक्याडोनें घडवून आणिले. ह्या उद्योगसातत्याच्या बीजाला लवकरच अंकुर फुटून सुधारणारूपी वृक्ष फोफावला व त्यास सुंदर मोहोर येऊन जगांतील प्रमुख राष्ट्रांच्या बरोबरीच्या मान्यतेचें सुमधुर फळही लागलें! सारांश जपाननें अत्यंत अल्पकाळांत आश्चर्यजनक क्रांति घडवून आणली, ह्या गोष्टीला जगाच्या इतिहासांत दुसरी तोड नाहीं. असल्या अभूतपूर्व उत्क्रांतीला बहुतांशानें मिक्याडोचे परिश्रम व त्यानें अंमलांत आणलेली राज्यपद्धति कारणीभूत झाली आहे. या अभिनव राष्ट्राच्या शासनपद्धतीचें स्थूलस्वरुप कसें आहे याचा आतां विचार करूं.

बादशाहा–मिक्याडो.

मिक्याडोचे अविश्रांत श्रम व कळकळ जपानच्या उन्नतीच्या मुळाशीं असल्यामुळें पूर्वीपासून मिक्याडोच्या घराण्याविषयीं वाटत असलेला जपानी लोकांचा आदर दुणावला; व ह्या कारणाकरितां जपानचें सिंहासन वंशपरंपरा मिक्याडोच्या घराण्यांत चालावें अशी जपानी लोकांची इच्छा असणें स्वाभाविक आहे. राजा हा ईश्वरांश असल्यामुळें पवित्र आहे व त्याची आज्ञा अनुल्लंघनीय आहे असें या देशांत समजण्यांत येतें. राज्यकारभाराची सर्व सत्ता राजाच्या ठिकाणीं एकत्रित केली गेली असून तो कायदेमंडळाच्या–

डायेटच्या–संमतीनें सर्व कारभार चालवितो. कायदेमंडळानें पास केलेल्या कायद्यांना संमति देणें व त्यांची अंमलवजावणी करणें, (सभेची बैठक भरविणें, तहकूब करणें) कायदेमंडळाच्या वैठकीला हजर राहणें अगर प्रतिनिधि सभा बरखास्त करणें, कायदेमंडळाची बैठक चालू नसतां प्रजेच्या हिताला आवश्यक असे जाहीरनामे काढणें (असें जाहीरनामे नंतर कायदेमंडळाच्या बैठकीपुढें ठेवण्यांत येतात व मंडळाची संमति मिळाल्यावर त्यांस कायद्याचें स्वरूप प्राप्त होतें. संमति न मिळाल्यास जाहीरनाम्याची अंमलबजावणी होण्याचें थांवतें.) वगैरे कामें करण्याचा अधिकार राजाला आहे. निरनिराळ्या खात्यांच्या कामकाजाची व्यवस्था ठरविणें, मुलकी व लष्करी अधिकारी नेमणें अगर त्यांस कामावरून दूर करणें, त्यांचे पगार ठरविणें, हीं कामें राजाच करितो. राजा लष्कर व आरमार यांवरील मुख्य अंमलदार–सेनापति–असतो. सेनापति ह्या नात्यानें युद्ध पुकारणें, तह करणें, पदव्या वहाल करणें, अपराध्यांवर दया करणें अगर त्यांस शिक्षा देणें हीं कामें राजाला करावीं लागतात. उपरीनिर्दिष्ट सर्व अधिकारांची अंमलबजावणी करण्याचें राजानें ठरविल्यास त्याला भूतलावरील इतर सर्व सत्ताधाऱ्यांपेक्षांही अधिक सत्ताधारी होतां येईल. परंतु ज्या ज्या बाबींचा राष्ट्रहिताशीं निकट संबंध आहे त्या त्या बाबतींत मुख्य मंत्र्याची संमति घेतलीच पाहिजे असा नियम आहे.

सल्लागारमंडळ (प्रिव्ही कौन्सिल).

राजाला राज्यशकट चालविण्याचे कामांत योग्य सल्ला देण्याकरितां एक सल्लागारमंडळ असतें. ह्या मंडळामध्यें अध्यक्ष, उपाध्यक्ष, २५ सभासद, १ मुख्य चिटणीस व ५ मदत-चिटणीस इतके सभासद असतात. पंचवीस सभासदांमध्यें कार्यकारीमंडळांतील (कॅबिनेट) सर्व–दहा–मंत्र्यांचा अंतर्भाव होतो. राज्यघटनेशीं संबंद्ध असलेल्या महत्वाच्या बाबी, परराष्ट्रीय राजकारण, महत्वाचे राजकीय प्रश्न अगर कार्यकारीमंडळाची रचना वगैरे कार्यांबाबत राजाला सल्ला देण्याचा सल्लागारमंडळाला अधिकार आहे. वस्तुतः कार्यकारीमंडळाला असावयाचा अधिकार सल्लागारमंडळाकडे आला असून कार्यकारीमंडळाला गौणत्व प्राप्त झालें आहे.

कार्यकारी मंडळ (कॅबिनेट).

ह्या मंडळाच्या नांवाचा राज्यघटनेंत मुळींच उल्लेख नसला तरी राष्ट्राच्या दहा खात्यांचे दहा मंत्री असावे हें त्यांत नमूद केलेलें आहे. ह्या दहा मंत्र्यांचें मिळून कार्यकारी मंडळ बनलेलें आहे. हे मंत्री येणें प्रमाणें:--
१ मुख्य मंत्री. २ परराष्ट्रीय मंत्री, ३ युद्धमंत्री, ४ कोशमंत्री, ५ गृहमंत्री, ६ आरमारमंत्री ७ न्यायमंत्री, ८ शिक्षणमंत्री, ९ कृषिमंत्री व १० व्यापार व वाहतुकखात्यांचा मंत्री, ह्याशिवाय राजघराण्याचा एक मंत्री असतो ह्या जादा मंत्र्याचा कार्यकारीमंडळांत समावेश होत नाहीं.

प्रत्येक मंत्री कायदेमंडळाच्या दोन शाखांपैकीं कोणत्या तरी एका शाखेचा सभासद असतो. सभासद नसला तरी कोणत्याही शाखेच्या बैठकींत भाषण करण्याचा त्याला अधिकार आहे. ह्या मंत्र्यांची नेमणूक राजाच करतो; व हे मंत्री केवळ राजालाच जबाबदार असतात. परंतु इ. स. १९१४ पासून 'मंत्री प्रतिनिधि सभेला' (हॉऊस ऑफ रिप्रेझेन्टेटिव्ह) जबाबदार असावेत, एतदर्थ चळवळ सुरू झाली आहे.

कायदेमंडळ (डायट).

ही इंग्लंडमधील पार्लमेंट संस्थेप्रमाणें दोन शाखांनीं युक्त अशी संस्था आहे. या दोन शाखांना उमरावसभा (हॉऊस ऑफ पीअर्स) व प्रतिनिधिमंडळ (हॉऊस ऑफ रिप्रेझेनटेटिव्ह) अशीं नांवें आहेत. राज्यघटनेनुसार कायदेमंडळाच्या संगनमतानें कायदे करण्याचा हक्क सर्वस्वीं राजाला आहे, तरी कायदेमंडळानें पसार केलेल्या कायद्याबद्दल लोकमताविरुद्ध राजाला आपली नापसंती सहसा दर्शवितां येत नाहीं.

कायद्याचा मसुदा सरकार, उमरावसभा अगर प्रतिनिधिसभा ह्यांपैकीं कोणालाही सुचवितां येतो. कायदे सुचविण्याच्या बाबतींत दोन्हीं शाखांना सामान्यतः समान हक्क आहेत. तथापि वार्षिक जमाखर्चाचा खर्डा (बजेट) प्रथम प्रतिनिधि-सभेपुढें आणला गेला पाहिजे असा निर्बंध आहे. तथापि उमरावसभेला प्रतिनिधि-सभेनें नामंजूर केलेलीं कलमें फिरून जमा-

खर्चाच्या खड्यांत घालण्याचा अधिकार आहे. इंग्लंड अगर अमेरिकेंतील संयुक्त संस्थानांत वरिष्ठ सभेला अशा प्रकारचा अधिकार नाहीं.

कायदेमंडळाची बैठक दरवर्षी भरते. बैठकीची मुदत बहुधा तीन महिने असते परंतु राजाच्या हुकूमावरून ही मुदत वाढवितां येते किंवा जादा बैठक भरवितां येते. बैठकी जाहीर रीतीनें होतात. परंतु प्रसंगीं गुप्त बैठकीही भरूं शकतात. बैठक सुरूं असतांना कायदेमंडळाच्या सभासदाला साधारण गुन्ह्याकरितां—अंतर्गत राज्यकारभारांत ढवळाढवळ किंवा परराष्ट्रीय भानगड उपस्थित-करणें ह्या व्यतिरिक्त—कायदेमंडळाच्या अनुमतीशिवाय अटक करितां येत नाहीं.

उमरावसभेचे अध्यक्ष व उपाध्यक्ष यांची निवड राजाकडून होते. प्रतिनिधिमंडळानें सुचविलेल्या सहा इसमांतून प्रतिनिधिसभेचा अध्यक्ष व उपाध्यक्ष यांची राजा निवड करतो. दोन्ही शाखांच्या अध्यक्षांना प्रत्येकीं ५००० येन (सुमारें ८००० रुपये) वार्षिक वेतन मिळतें. उपाध्यक्षांना वार्षिक ३००० येन, राजानें नेमलेल्या उमरावसभेंतील सभासदांना व प्रतिनिधि-मंडळाच्या सभासदांना प्रत्येकीं २००० येन दरसाल वेतन दाखल मिळतात. ह्या वेतनाशिवाय जाण्यायेण्याचा प्रवासखर्च मिळतो.

उमराव सभा (हॉऊस ऑफ पीअर्स).

ह्या सभेमध्यें राजघराण्यांतील पंचवीस अगर अधिक वर्षें वयाचे काहीं पुरुष, देशांतील उमराव व राजानें नेमलेले कांहीं सभासद यांचा समावेश होतो. प्रत्येक शहरांतून सर्वांपेक्षां अधिक सरकार-कर देणारे पंधरा इसम आपल्यामधूनच उमरावसभेकरितां एका सभासदाची निवड करितात, व ह्याच सभासदाला राजा औपचारिकरीत्या उमरावसभेचा सभासद करतो. तीस वर्षें किंवा अधिक वयाच्या इसमास त्याच्या राष्ट्रीय कामगिरीचा अगर विद्वत्तेचा गौरव करण्याकरितां म्हणून राजा उमरावसभेचा सभासद करितो. मात्र, राजानें नेमलेल्या सभासदांची संख्या सभेंतील राजपुरुष व उमराव ह्यांच्या एकंदर संख्येहून अधिक असूं नये असा निर्बंध आहे. राजानें नेमलेल्या सभासदांची निवड सात वर्षांकरितां होते.

उमरावसभेतील सभासदांची संख्या सुमारें पावणेचारशेंपर्यंत असते. ही सभा अत्यंत पुराणमतवादी असल्यामुळें व कायदे करण्याच्या बाबतींत कनिष्ठ सभेइतकेंच अधिकार ह्या सभेला असल्यामुळें प्रागतिक स्वरूपाचे कायदे सहसा पास होऊं शकत नाहींत. उमरावसभा राजालाही मोडतां येत नसल्या-मुळें ही सभा प्रतिनिधि मंडळापेक्षां अधिक बलवत्तर आहे. पण या लोकशाहीच्या काळांत उमरावसभेचें हें वर्चस्व कितपत टिकेल ह्याची वानवाच आहे.

प्रतिनिधि सभा [हॉऊस ऑफ रिप्रेजेन्टेटिव्ह]

ह्या सभेमध्यें लोकांनीं निवडलेल्या सभासदांचा समावेश होतो. उमराव घराण्यांतील प्रमुख पुरुष, लष्कर, आरमार व इतर कांहीं सरकारी अंमलदार व कंत्राटदार, विद्यार्थी, धर्मोपदेशक कार्यकारी मंडळाचे मंत्री. कायद्यानें दोषी ठरलेले इसम इतक्या व्यक्तींशिवाय कोणत्याही तीस वर्षे अगर अधिक वया-च्या जपानी मनुष्याला प्रतिनिधि मंडळाकरितां उमेदवार म्हणून उभें रहातां येतें.

मतदानाचा हक्क, लिहितां वाचतां येणारा, ज्या भागांत मत द्यावयाचें असेल त्या भागाचा एक वर्षाचा रहिवासी, कमींत कमी १० येन सरकार-कर देणारा आणि २५ वर्षे अगर अधिक वयाच्या प्रत्येक मनुष्याला देण्यांत आलेला आहे. ह्या मंडळांत सुमारें चारशें सभासद असतात. निवडणूक गुप्त रितीनें (बॅलॉट) करण्यांत येते. सभासदांची निवड निरनिराळ्या मतदारसंघांतून करण्यांत येत असली तरी प्रत्येक मतदाराला फक्त एकच मत देतां येतें. मंड-ळाची मुदत चार वर्षांची आहे. परंतु तत्पूर्वीही राजाला ही सभा बरखास्त करतां येते.

न्यायदान.

न्यायाधीशांकडून राजाच्या नांवावर कायद्याप्रमाणें तंट्याचा निकाल लावण्यांत येतो. न्यायदानाची पद्धति कायद्यानें निश्चित करण्यांत आली आहे राज्यघटनेनें न्यायाधीशांना फक्त पाठिंबा देणें हें सरकारचें कर्तव्य ठरविण्यांत आले आहे. बड्या अंमलदारांच्या गुन्ह्यांची चौकशी विशिष्ट न्यायमंदिरांकडून

(कोर्ट ऑफ ऑडिमिनिस्ट्रेटिव्ह लेजिस्लेशन) करण्यात येते. न्यायमंदिराला राज्यघटनेतील कलमांचा अर्थ करितां येत नाहीं. हा अधिकार राज्यघटनेच्या उत्पादकाकडेच–राजाकडेच–आहे. संयुक्त संस्थानांत न्यायसत्तेचा अंमल प्रत्यक्ष अध्यक्षावरही चालू शकतो, हें लक्षांत ठेवण्यासारखें आहे.

राज्यघटनेंत दुरुस्ती.

राज्यघटनेंत दुरुस्ती करण्याचा अगर पुस्ती जोडण्याचा अधिकार राजाला आहे. राजेसाहबांनीं सुचविलेल्या दुरुस्तीचा अगर पुस्तीचा विचार कायदेमंडळाच्या कमीत कमी दोन तृतीयांश सभासद हजर असलेल्या बैठकींत करण्यांत येऊन तिला हजर असलेल्या सभासदांतून दोन तृतीयांश सभासदांची मंजुरी पाहिजे. या मंजुरीशिवाय राज्यघटनेस पुस्ती जोडतां येत नाहीं. हें कार्य अमेरिकेंतील संयुक्त संस्थानांतील दुरुस्तीच्या कार्याइतकें कठीण नाहीं.

स्विट्झर्लंडची शासनपद्धति.

(पूर्वेतिहास—शासनपद्धतीचें स्वरुप-राष्ट्रीय कार्यकारी-सत्ता-अधिकारीमंडळ राष्ट्रीयसभा-राज्यकारभाराचीं खातीं-कार्यकारी सत्तेचें संमिश्र स्वरुप-राष्ट्रीयसभा-प्रतिनिधि सभा-वरिष्ठसभा-राष्ट्रीय सभेचीं कामें-न्यायदान सत्ता-वरिष्ठ राष्ट्रीय न्यायमंदिर-स्थानिक राज्यकारभार-संस्थानीय कार्यकारी सत्ता-कायदेकारी सत्तेवर मतदारांचा ताबा-संस्थानाचे विभाग).

अमेरिका, जर्मनी, फ्रान्स व जपान ह्या जगांतील प्रमुख महत्वाच्या राष्ट्रांप्रमाणेंच स्विट्झर्लंड हेंहि एक छोटेसें, स्वतंत्र नमुनेदार राष्ट्र आहे. आधुनिक लोकशाहीचा उदय ह्याच देशांत प्रथम झाला व आजवर ह्या डोंगराळ, वर्षांतून कित्येक दिवस बर्फाच्छादित असणाऱ्या व सौंदर्याचे बाबतींत प्रति काश्मीर असलेल्या चिमुकल्या स्विट्झर्लंड देशानें आपलें स्वातंत्र्य कायम राखलें आहे. १४ व्या शतकाच्या आरंभापर्यंत हल्लीं ज्यास स्विट्झर्लंड म्हणून समजण्यांत येतें त्या टापूंतील शहरें व खेडीं परकीयांच्या अंमलाखालील मांडलिक संस्थानें म्हणून अस्तित्वांत होतीं. परंतु त्यापैकीं कित्येक ठिकाणीं तर त्यांवर सार्वभौम सत्ता गाजविणाऱ्या राजांचा केव्हांच प्रवेश झाला नव्हता. ह्या टापूवर परकीय राजांची सत्ता केवळ नांवाला मात्र होती. १३०४ सालीं स्विझ, अंटरवाल्डेन, युरी ह्या संस्थानांनीं सातव्या हेन्री राजापासून आपलें स्वातंत्र्य कबूल करून घेतलें व त्यानंतर हळू हळू इतर संस्थानें व शहरें वरील संस्थानांस येऊन मिळालीं व स्विट्झर्लंडचें संयुक्त राष्ट्र उदयास आलें. १८४८ च्या वेस्ट फालियाच्या तहान्वयें युरोपांतील सर्व बऱ्या देशांनीहि स्विट्झर्लंडचें स्वातंत्र्य मान्य केलें. १८०३–१४ च्या काळांत नेपोलियनचा मोर्चा ह्या लहानग्या देशावरहि वळला होता. परंतु १८१४ त नेपोलियनचा मोड झाला व केवळ १३ संस्थानांचे ऐवजीं २२ संस्थानांनीं युक्त असें 'स्विट्झर्लंड' बनलें. त्याच वेळीं व्हिएन्नाच्या कांग्रेसनें लोकशाहीच्या तत्वांच्या प्रसाराला दडपून टाकण्यास मदत करील अशी एक राज्य-

घटना स्वित्झर्लंडकरितां निश्चित केली. परंतु जुलमीसत्तेशीं विरोध करून राज्यकारभाराचें बाबतींत स्वातंत्र्याचे अधिकाधिक अधिकार मिळविण्याची लाट जी १९ व्या शतकांत सुरुं झाली ती असल्या दडपशाहीनें थोडीच थांबणार? उलट ही लाट अधिकाधिक पसरतच गेली व यामुळें निरनिराळ्या युरोपीय देशांत वरचेवर बंडें होऊं लागलीं. फ्रान्समध्यें प्रथम राज्यक्रांति घडवून आणण्याचा प्रयत्न करण्यांत यावा व त्याची कमीअधिक तीव्र प्रमाणांत इतर देशांतहि प्रतिक्रिया सुरुं व्हावी असा क्रम युरोपांत १७८९ नंतर ६०-७५ वर्षेपर्यंत सारखा सुरुं होता. अर्थात्च स्वित्झर्लंडमध्येंहि चळवळी सुरू होत्या व १८३९ त झुरिच व त्यानंतर ऑरेगान, नंतर इतर संस्थानांत लोकसत्ताक राज्यें प्रस्थापित झालीं. पुढें बराच वादविवाद व तंटे-बखेडे होऊन स्वित्झर्लंडच्या टापूंतील सर्व संस्थानें एकत्र होऊन १८४८ त **स्वित्झर्लंडला** हल्लींचें '**संयुक्तराष्ट्रा**' चें स्वरुप प्राप्त झालें. ह्याच वेळीं विशिष्ट राज्यघटना तयार करण्यांत आली. घटनेंत १८७४ त थोडा बदल करण्यांत आला व ही सुधारलेली राज्यघटनाच आज ह्या देशांत अंमलांत आहे. पूर्वीच्या प्रकरणांत अमेरिका व जर्मनी ह्या दोन संयुक्त-राष्ट्रांच्या शासनपद्धतींचा विचार करण्यांत आला आहे. तथापि स्वित्झर्लंडच्या शासनपद्धतींत कांहीं वैशिष्ट्य असल्यामुळें ह्या देशाच्या शासनपद्धतीचाही विचार करणें अवश्य आहे.

शासनपद्धतीचें स्वरूप

ह्या देशाची शासनपद्धति **संयुक्त स्वरुपाची** आहे. हें वर सांगितलेंच ह्या देशाच्या राष्ट्रीयसभेच्या दोन शाखा असून त्यांना अनुक्रमें **वरिष्ठ सभा** (स्टेटराट) व **प्रतिनिधिसभा** (नॅशनलराट) अशीं नांवें आहेत. वरिष्ठसभा ही संयुक्त राष्ट्राच्या घटक संस्थानांच्या प्रतिनिधींची निदर्शक आहे. व प्रतिनिधिसभा ही राष्ट्रांतील सर्व लोकांच्या प्रतिनिधींची निदर्शक आहे. सर्वराष्ट्रीय राज्यघटनेनें मर्यादित केलेल्या बाबींव्यतिरिक्त सर्व बाबतींत प्रत्येक संस्थान आपआपल्यापुरतें सर्वसत्ताधीश आहे. राष्ट्रीय सरकारकडे संस्थानांचे परराष्ट्रीयसंबंध, संस्थानाच्या प्रजेचें व राज्यघटनांचे संरक्षण व राष्ट्रीय राज्यघटनेंत दुरुस्ती घडवून आणणें हीं कामें आहेत.

धर्मोपदेशकांवर व त्यांच्या उपदेशांवर नियंत्रण ठेवणें, विवक्षित रोगांपासून देशाचे आरोग्य न बिघडेल अशी खबरदारी घेणें, रेल्वे बांधणें, मजूरांच्या कामाविषयीं, त्यांच्या विम्याविषयीं व व्यापारविषयक निर्बंध ठरविणें हीं कामेंहि राष्ट्रीय सरकारकडे आहेत. ह्याशिवाय सर्व राष्ट्राच्या कामकाजावर देखरेख ठेवणें, व संस्थानांनीं केलेल्या मुद्रणाच्या कायद्यांवर नियंत्रण ठेवणें हीं कामेंहि राष्ट्रीय सरकारच्या कर्तव्य क्षेत्रांत येतात.

राष्ट्रीय कार्यकारी सत्ता

इतर देशांप्रमाणें एकाच्या हातांत राज्यकारभाराचीं सर्व सूत्रें न ठेवितां स्विट्झर्लंडांत अनेकांच्या हातांत हीं सूत्रें ठेविण्यांत आलीं आहेत. हें एक स्विट्झर्लंडच्या शासनपद्धतींतील वैशिष्ट्य आहे. अनेकांनीं मिळून बनलेल्या ह्या मंडळाला **राष्ट्रीय अधिकारी मंडळ** (फिडरल कौंसिल) असें नांव आहे. ह्या मंडळांत सात इसम असतात. राष्ट्रीय सभेच्या दोन्हीं शाखांची एकत्र सभा भरून ह्या सात इसमांची तीन वर्षांकरितां निवड करण्यांत येते. हे सात इसम निरनिराळ्या सात संस्थानांतले असावेत एकाच संस्थानांतील दोन असूं नयेत असा ह्याबाबतींत एक निर्बंध आहे. राष्ट्रीय सभेच्या दोन्हीं शाखांच्या संयुक्त सभेतर्फेच ह्या अधिकारीमंडळाच्या सात इसमांतून मंडळाच्या अध्यक्षाची व उपाध्यक्षाची निवड करण्यांत येते. अध्यक्ष व उपाध्यक्षाची निवड फक्त एका वर्षापुरती करण्यांत येते. ह्यांतील मुख्य तत्व हें कीं, लोकशाहीच्या तत्वानुसार एकाच इसमांकडे दीर्घ कालपर्यंत विशिष्ट अधिकार न ठेवितां निरनिराळ्या इसमांस काम करण्यास संधि मिळावी. अध्यक्ष किंवा उपाध्यक्षाला तोच हुद्दा लागोपाठ दोनदां स्वीकारितां येत नाहीं. उपाध्यक्षाला अध्यक्षाची जागा पत्करतां येईल परंतु अध्यक्षाला मात्र उपाध्यक्ष होतां यावयाचें नाहीं. राष्ट्रीय-सभेच्या प्रतिनिधिसभा ह्या शाखेची मुदत तीनच वर्षांची असून प्रतिनिधिसभेची निवडणूक झाल्यावर राष्ट्रीय सभेच्या दोन्हीं शाखांची एकत्र सभा व 'राष्ट्रीय अधिकारी मंडळा'च्या सात अधिकाऱ्यांची निवड करण्यांत येते. तीन वर्षांच्या मुदतीपूर्वीच प्रतिनिधिसभेची बरखास्ती करण्यांत आल्यास प्रतिनिधिसभेची नवीन निवडणूक करण्यांत आल्यावर जुन्या अधिकारी मंडळास रजा मिळून नवीन अधिकारी मंडळाची निवडणूक

करण्यांत येतें. अर्थात् अधिकारी मंडळ तीन वर्षांकरितां निवडण्यांत येते असें ह्मणावयाचें ऐवजीं प्रतिनिधिसभेच्या मुदतीइतक्या काळाकरितां त्याची निवड करण्यांत येते, असें म्हणणें विशेष अन्वर्थक आहे. अधिकारी मंडळाचा अध्यक्ष हा केवळ नामधारी असून त्याकडे विशेष अधिकार असे कांहींच नसतात. हा अधिकारी-मंडळाचा प्रतिनिधि ह्या नात्यानें परराष्ट्रीय प्रतिनिधींची भेट घेतो. ह्याला समाजांत अधिकारी मंडळातील इतर सभासदांपेक्षां थोडा अधिक मान मिळतो, ह्याला पगारहि इतरांपेक्षां थोडा अधिक असतो.

अधिकारी मंडळ व राष्ट्रीय सभा.

अधिकारी मंडळातील इसम राष्ट्रीय सभेच्या कोणत्याहि शाखेचा सभासद असूं शकत नाहीं. परंतु त्यास राष्ट्रीयसभेच्या कोणत्याहि सभागृहाचे बैठकींत हजर राहतां येते, चर्चेत भाग घेतां येतो व कायद्याचे मसुदे सुचवितां येतात; परंतु सभेपुढील मसुद्यावर मत देतां येत नाहीं. कोणताही मसुदा पसार करण्यापूर्वी त्यांच्यापुढें मत प्रदर्शनार्थ ठेवण्यांत येतो. अशा रीतीनें अधिकारी-मंडळ राष्ट्रीयसभेला कार्याची योग्य दिशा दाखविण्याचें काम करीत असतें. ह्या दृष्टीनें स्वित्झर्लंडच्या अधिकारी मंडळाचे अधिकार ग्रेटब्रिटन किंवा फ्रान्सच्या कार्यकारी-मंडळाच्या अधिकारांप्रमाणें असले तरी ज्याप्रमाणें फ्रान्स किंवा ग्रेटब्रिटनमध्यें अधिकारारूढ पक्षाचा पराभव झाला असतां त्यांस राजीनामा द्यावा लागतो तसा कोणताच प्रकार स्विटझर्लंडमध्यें अस्तित्वांत नाहीं. अर्थात् स्विट्झर्लंडचें अधिकारी-मंडळ प्रतिनिधि सभेला जबाबदार नाहीं. अधिकारी-मंडळातील इसम बहुधा राष्ट्रीयसभेंतील प्रमुख-प्रबळ पक्षांतून निवडण्यांत येतात. एखाद्या विषयावर सर्वांनीं एकाच प्रकारचें मत प्रतिपादिलें पाहिजे असें नाहीं. तरी राज्यशकट हांकण्याचें कामकाज मात्र त्यांनीं एकमतानें केलें पाहिजे अशी राज्यघटनेची अपेक्षा आहे.

राज्यकारभाराचीं खातीं.

वरील अधिकारी मंडळच स्विट्झर्लंडचे 'कार्यकारी मंडळ' आहे असें ह्मणावयास हरकत नाहीं. सर्व राज्यकारभार अधिकारी मंडळांतील सर्व सभासदांनीं मिळून करावा असा राज्यघटनेचा मूळ उद्देश असावा; परंतु

असें धडून येणें शक्य नव्हतें अर्थातच श्रमविभागाचें तत्वानुसार राज्यकार-भाराचे सात विभाग पाडण्यांत येऊन एका एका विभागाचा कारभार एका एका इसमाकडे सोपविण्यांत आला आहे. कांहीं कांहीं महत्वाचे बाबतींत मात्र सर्वांच्या संगनमतानें विशिष्ठ धोरणानुसार काम करण्यांत येतें. हीं सात खातीं येणेंप्रमाणें (१) राजकीय: ह्यांत परराष्ट्रीय राजकारणाचाही समावेश होतो; (२) न्याय व रक्षण; (३) अंतर्व्यवस्था; (४) युद्ध; (५) जमाबंदी व आयात निर्यात; (६) राष्ट्रीय काटकसर; (७) टपाल व तारखातें. ह्यापैकीं पहिल्या राजकीय खात्याचे अधिपतित्व अध्यक्षाकडे असतें. स्विट्झर्लंडमधील कारभार अमरिकेप्रमाणें कायदेमंडळांत पसार केलेल्या कायद्यानुसार चालविण्यांत न येतां फ्रान्सप्रमाणें त्या त्या विभागाच्या अधिपतीच्या हुकुमानुसार चालविण्यांत येतो.

कार्यकारी सत्तेचें संमिश्र स्वरुप.

कार्यकारी, कायदेकारी व न्यायदानसत्तेची स्पष्ट विभागणी ह्या देशांत करण्यांत आलेली नाहीं. अधिकाऱ्यांच्या आधिकार गाजविण्याच्या वृत्तीबद्दल लोकांचें मनांत स्वाभाविक तिरस्कार वसत असल्यामुळें कार्यकारीसत्तेच्या कक्षेंत अंतर्भूत होणाऱ्या कित्येक बावी कायदेकारी व न्यायदानसत्तेकडे सोपविण्यांत आल्या आहेत व कार्यकारीसत्तेंत अल्पांशानें कां होईना कायदेकारी व न्यायदानसत्तेची भेसळ करण्यांत आली असल्याचें दिसून येते. अधिकारी-मंडळाची तीन प्रकारची कामें येणेंप्रमाणें आहेत:—

(१) अधिकारीमंडळ राष्ट्रीय सभेच्या शाखांतून मसुदे सुचविण्याचें व तद्वतच पुढें आलेल्या मसुद्यांवर मतप्रदर्शन करण्याचें कार्य करतें. अधिकारीमंडळ राष्ट्राच्या एकंदर परिस्थितीचा अहवाल दरवर्षी राष्ट्रीय सभेस सादर करतें. राष्ट्राच्या जमाखर्चाचें अंदाजपत्रक तयार करून आर्थिक मसुद्यांवर राष्ट्रीय सभेला योग्य सल्लामसलत देण्याचें काम हें मंडळच करीत असते. अधिकारी मंडळानें दिलेल्या सल्ल्याबरहुकूम वर्तन न करतां राष्ट्रीय सभा आपलाच हेका चालवूं शकेल परंतु सांगावयाचें इतकेंच कीं, अधिकारीमंडळांतील इसम

राष्ट्रीय सभेचे बंदे नोकर असतांहि राष्ट्रीय सभेला अधिकारयुक्त सल्ला देण्याचा अधिकार अधिकारीमंडळाला आहे.

(२) न्यायदानसत्तेच्या दृष्टीनें विचार केल्यास संस्थानांमधील किंवा संस्थानें व इतर देश ह्यांमध्यें घडलेल्या करारांचा छाननी करून त्यांना मान्यता देणें अगर न देणें हें सर्वस्वीं अधिकारी मंडळाकडे आहे. कांहीं संस्थानीय कायदे व हुकुमनामे अधिकारी मंडळाच्या संमतिशिवाय अंमलांत येऊंच शकत नाहींत. राष्ट्रीय सरकारनें पसार केलेल्या कायद्यांचा योग्य अंमल संस्थानीय अधिकाऱ्यांकडून करण्यांत येतो किंवा नाहीं ह्यावर देखरेख ठेवण्याचें कार्यहि अधिकारी मंडळास करावें लागतें. सर्व राष्ट्राचे अधिकारी असे स्विट्झर्लंडांत फार थोडे आहेत. अर्थात्च राष्ट्रीय कायद्यांचा अंमल संस्थानीय अधिकाऱ्यांकडूनच करण्यांत येतो. व त्यांच्या कामावर अधिकारीमंडळ देखरेख ठेवण्याचें तेवढें काम करतें.

(३) विवक्षित रीतीनेंच ज्यांची निवडणूक करावयाची असते असे थोडे अधिकारी सोडल्यास बाकीचे इतर बहुतेक मोठे अधिकारी ह्या अधिकारीमंडळाकडूनच नेमण्यांत येतात राष्ट्रीय जमा खर्चावर नियंत्रण ठेवणें, राज्यकारभाराची दिशा ठरविणें, राष्ट्राला हितावह होईल असें धोरण ठरविणें व त्याप्रमाणेंच परराष्ट्रीयसंबंध ठरविणें वगैरे प्रकारचीं कार्यकारी सत्तेच्या कर्तव्यकक्षेंत अंतर्भूत होणारीं कामें अधिकारीमंडळाकडूनच करण्यांत येतात. प्रत्येक संस्थानच्या राज्यघटनेचें रक्षण करण्याची जबाबदारी अधिकारीमंडळावरच असते. संस्थानासंस्थानांमधील तंट्याचे निकाल करणें व तद्वतच राष्ट्रीय न्यायमंदिरानें दिलेल्या निकालांची अंमलबजावणी करणें हें अधिकारी मंडळाचेंच काम आहे. अडीअडीचणीच्या प्रसंगीं संस्थानांतून सैन्याच्या तुकड्या बोलावून त्यांचा उपयोग करून घेण्याचाहि अधिकारीमंडळाला अधिकार आहे. परंतु अशावेळीं राष्ट्रीय सभेची बैठक सुरू असतां कामा नये व अधिकारी मंडळास तीन आठवड्यापेक्षां अधिक काळाकरितां

व २००० हून अधिक शिपायांची जरूरी असतां कामा नये. अधिक मुदतीकरतां व अधिक संख्येच्या शिपायांची जरुरी लागल्यास राष्ट्रीय सभेची खास बैठक बोलावून तिची संमति मिळविली पाहिजे. ही सवड आंतून किंवा बाहेरून राष्ट्रावर आकस्मिकरित्या संकट आल्यास त्याचें निवारणासाठीं अधिकारीमंडळास ठेविली आहे व ती योग्यच आहे.

ह्या देशांत १८४८ पासून आवश्यक लष्करीशिक्षणाची पद्धति सुरू करण्यांत आली आहे. परंतु राष्ट्रीय खडे सैन्य ठेवण्याबद्दल कांहींच योजना करण्यांत आली नाहीं. १८७४ त हीच पद्धति कायम करण्यांत आली. फरक इतकाच कीं, संस्थानीय सैन्यावर अधिकारी मंडळाचा पूर्वीपेक्षां अधिक ताबा असावा असें ठरविण्यांत आलें. १९०७ साली लष्कराच्या शिस्तीविषयीं विशिष्ठ नियम करण्यांत आले. ह्या नियमान्वयें वयाची २० ते ४८ वर्षांचा काळ हा लष्करांत नोकरी करण्याचा पात्रतेचा काळ ठरविण्यांत आला असून आवश्यक नोकरीची मुदत मात्र फारच अल्प ठेवण्यांत आली आहे.

प्रत्येक संस्थानांत उदारशिक्षण मोफत व सक्तीचें देण्यांत यावें असें राज्यघटनेनेंच ठरवून टाकलें आहे. लोकांच्या राजकीय हक्कांचे व अधिकारांचे प्रत्येक संस्थानांकडून रक्षण करण्यांत यावें असेंहि घटनेंतच नमूद करण्यांत आलें आहे.

राष्ट्रीय सभा.

ह्या सभेच्या इतर प्रमुख देशांच्या राष्ट्रीयसभांप्रमाणें दोन शाखा आहेत. ह्या दोन शाखांना अनुक्रमें **वरिष्ठ सभा** व **प्रतिनिधिसभा** अशीं नांवें आहेत. निवडणुकी करावयाच्या असतां किंवा न्याय द्यावयाचा असतां राष्ट्रीयसभेच्या दोन्हीं सभांच्या निरनिराळ्या सभा भरतात. ह्या दोन सभांमध्यें कामाची निश्चित विभागणी करण्यांत आलेली नाहीं. अधिवेशनाच्या आरंभीं दोन्हीं सभांचे अध्यक्ष एकत्र बसून त्या अधिवेशनांतील नवीन मसुदे सुचविण्याचें काम दोन सभांत विभागून घेतात. वर्षांतून प्रत्येक सभागृहाची निदान एक एक बैठक तरी भरवावी असा निर्बंध आहे.

बहुधा चार चार आठवड्याच्या दोन बैठकी दरवर्षी भरत असतात. पहिली जूनमध्यें व दुसरी डिसेंबरमध्यें भरत असते. ह्याशिवाय एखादें छोटें अधिवेशन मार्चमध्यें भरतें. अधिकारीमंडळांनीं तसा ठराव केल्यास, निदान पांच संस्थानांनीं मागणी केल्यास किंवा प्रतिनिधिसभेच्या एक चतुर्थांश सभासदांनीं सूचना केल्यास खास बैठकहि भरवितां येते. सभेच्या कामास सुरुवात होण्यास निम्मेहून अधिक सभासद हजर असले पाहिजेत. इतके सभासद हजर असल्याशिवाय सभेच्या कामास कायदेशीरपणें सुरुवात करतां येत नाहीं.

प्रतिनिधिसभा.

ह्यासभेंत १८९ सभासद साधारणतः असतात. ह्या सभासदांची निवड ४९ निरनिराळ्या मतदारसंघांकडून करण्यांत येते. सर्व सामान्यतः २०,००० लोक वस्तीस एक असें ह्या सभासदांचें प्रमाण पडतें. एका मतदारसंघांत दोन संस्थानांच्या प्रदेशांचा अंतर्भाव होऊं शकत नाहीं. अर्थात् एखाद्या संस्थानाच्या लोकसंख्येस २०,००० नीं भागिल्यावर १०,००० हून अधिक शिल्लक राहिल्यास वीसहजाराचा जितके वेळ भाग गेला असेल तितक्या सभासदांशिवाय आणखी एक सभासद निवडून पाठविण्याचा हक्क त्यासंस्थानास मिळतो; शिल्लक १०,००० हून कमी असल्यास त्याबद्दल जादा सभासद निवडून पाठवितां येत नाहीं. एखाद्या संस्थानाची लोकसंख्या २०००० हूनहि कमी असली तरी निदान एक प्रतिनिधि प्रतिनिधिसभेंत निवडून पाठविण्याचा त्यास हक्क असतोच.

एकाच मतदारसंघाकडून एकाहून अधिक प्रतिनिधि निवडून पाठवावयाचे असल्यास निवडणूक सर्व सामान्यरीत्या करण्यांत येते. म्हणजे विवक्षित मतदारसंघातून जितके प्रतिनिधि निवडून पाठवावयाचे असतील तितकी मतें देण्याचा अधिकार त्या मतदारसंघातील प्रत्येक सभासदास असतो. पहिल्या निवडणुकीच वेळीं निर्विवाद बहुमत * ज्यास मिळालें असेल तोच

*उदा. एखाद्या मतदारसंघांत ६०००० मतदार असून त्यांतून तीन प्रतिनिधि निवडून द्यावयाचे आहेत. निर्विवाद बहुमतानें निवडून येण्यास प्रत्येक

निवडला जातो परंतु दुसऱ्या वेळीं केवळ बहुमतानुसार निवडणूक करण्यांत येते.

२० वर्षें वयाच्या, पाद्री नसलेल्या, व स्वतःच्या संस्थानाच्या कायद्या-प्रमाणें मतदानास पात्र असलेल्या प्रत्येक स्विस इसमास प्रतिनिधिसभेच्या निवडणुकींत भाग घेतां येतो. प्रतिनिधिसभेची मुदत तीन वर्षांची असते. नवीन निवडणूक आक्टोबरमधील एका रविवारीं सर्व ठिकाणीं एकाच दिवशीं करण्यांत येते.

प्रतिनिधिसभेची रीतसर निवडणूक झाल्यावर प्रतिनिधिसभा व वरिष्ठ सभा ह्यांची एकत्र बैठक भरून अधिकारी मंडळाची निवडणूक करण्यांत येते. प्रतिनिनिधिसभा स्वतःच आपल्या सभेचे अधिकारी निवडते. अध्यक्ष व उपाध्यक्षांचे निवडणुकीचे बाबतींत अधिकारीमंडळाच्या अध्यक्ष उपाध्यक्षाच्या निवडणुकीसारखेच निर्बंध आहेत. ह्या दोन्हीं अधिकाऱ्यांची निवड फक्त एका बैठकीपुरतीच करण्यांत येते. दुसऱ्या बैठकीच्या वेळीं त्यापूर्वीच्या बैठकींतील अध्यक्ष उपाध्यक्षाची त्याच जागांकरितां निवड होऊं शकत नाहीं. उपाध्यक्षास मात्र अध्यक्षांचे पदाकरितां उमेदवार म्हणून उभे राहून निवडून जातां येईल. इतर अधिकाऱ्यांच्या निवडीहि इतर देशां-प्रमाणें प्रतिनिधि सभेच्या मुदतीइतक्या काळाकरितां करण्यांत न येतां एका-एका बैठकीपुरत्याच करण्यांत येतात.

वरिष्ठ सभा.

प्रत्येक संस्थानाचे दोन दोन ह्याप्रमाणें एकंदर ४४ सभासदांची ही सभा बनलेली आहे. ह्या बाबतींत—घटक संस्थानांचें राष्ट्रीय सभेच्या एका शाखेंत सामान प्रतिनिधित्व असणें—स्विट्झर्लंडचें अमेरिकेशीं साम्य आहे.

सभासदास $\frac{६००००}{(३+१)}$ =१५००० हून अधिक मतें पडावयास पाहिजेत. एकूण पांच उमेदवार उभे असून त्यांस अनुक्रमें २००००, १५०००, १००००, ८०००, ७००० मतें पडल्यास पाहिले दोन निर्विवाद बहुमतानुसार निवडून आले असें समजतात.

अर्थात् हें साम्य केवळ समान प्रतिनिधित्व ह्या बाबीपुरतेंच आहे. प्रतिनिधि कसे निवडावें, त्यांची लायकी काय असावी, त्यांची मुदत किती असावी, त्यांना पगार किती असावा व तद्वतच ते ज्या संस्थानाचें प्रतिनिधि असतील त्या संस्थानाच्या सरकारशीं त्यांचे संबंध कशा प्रकारचे असावेत इत्यादि बाबतींत सर्व संस्थानांना सामान्य असे निर्बंध घालण्यांत आलेले नाहींत. अर्थात्च प्रत्येक संस्थानास आपआपल्या आवडीनुसार वरील बाबतींत निर्बंध घालण्यास मोकळीक ठेवण्यांत आली आहे. एखाद्या संस्थानांतून सभासदांची निवड केवळ एक वर्षाकरितां दुसऱ्या संस्थानांत दोन वर्षांकरितां तर कांहीं संस्थानांत तीन किंवा चार वर्षांकरितांहि करण्यांत येते. कांहीं संस्थानांतून ह्या सभासदांची निवड प्रतिनिधि सभेच्या सभासदांची निवडणूक लोकांकडून ज्याप्रमाणें करण्यांत येतें त्याप्रमाणेंच लोकांकडून करण्यांत येते. पण सुमारे सात संस्थानांतून ह्या सभासदांची निवड संस्थानीय कायदे मंडळांकडून करण्यांत येते. सारांश, संयुक्त राष्ट्रांतील घटक संस्थानांचे वरिष्ठ सभेंत समान प्रतिनिधित्व असावे, एवढ्याच बाबतींत स्विट्झर्लंडचें अमेरिकेशीं साम्य आहे. इतर बाबतींत बरेंच वैधर्म्य दिसून येतें.

वरिष्ठसभेच्या अध्यक्ष व उपाध्यक्षाची निवड त्याच सभेकडून करण्यांत येते. निर्बंध इतकाच कीं, मागील बैठकीचा अध्यक्ष ज्या संस्थानाचा असेल त्याच संस्थानांतील अध्यक्ष किंवा उपाध्यक्ष लागलीच दुसऱ्या बैठकीकरितां निवडण्यांत येत नाहीं. उपाध्यक्षाचीहि निवड लागोपाठ दोन वेळां एकाच संस्थानातून करण्यांत येत नाहीं.

राष्ट्रियसभेचीं कामें.

स्विट्झर्लंडांत कायदेकारीसत्ताच इतर सत्तांपेक्षां प्रबल असल्यामुळें राष्ट्रीयसभेच्या कर्तृत्वक्षेत्रांत इतर सत्तांच्या कक्षेंत येणाऱ्या कांहीं कामांचाहि अंतर्भाव करण्यांत आलेला आहे. थोडक्यांत राष्ट्रीयसभेचीं कामें खालीं दिलीं आहेत–

(१) स्विट्झर्लंडच्या संयुक्त राष्ट्राकरितां परराष्ट्रांबरोबर तहनामे अगर करारनामे करणें; युद्ध पुकारणें किंवा शांतता प्रस्थापित करण्या-

संबंधांचे प्रश्न निकालांत काढणें; सर्व राष्ट्रांतील सैन्याविषयीं कायदे करणें; स्वित्झर्लंडचा तटस्थपणा कायम राखून परराष्ट्रांपासून स्वतःचें संरक्षण करण्याचे उपाय योजणें;

(२) सर्व घटक-संस्थानांवर वर्चस्व ठेऊन सर्व संस्थानांत शांतता प्रस्थापित करण्यास्तव उपाय योजणें; सर्व घटकसंस्थानांस त्यांच्या घटनांचे व कायद्यांचें रक्षण करण्याची हमी देणें; संस्थानां संस्थानांमधील अगर संस्थान व परराष्ट्र यांमधील करारांची युक्तायुक्तता ठरवून त्यास मान्यता देणें किंवा न देणें;

(३) राष्ट्राच्या संयुक्त स्वरुपाला अनुलक्षून व त्यास बाध न येईल ही सावधगिरी बाळगून राष्ट्रहितार्थ सर्व प्रकारचे कायदे करणें. सर्व राष्ट्रीय जमाखर्चाचे अंदाज-पत्रक पसार करणें.

(४) राष्ट्रीय (फिडरल) कारभाराच्या खात्यांकरितां अवश्य असतील तितके नोकर नेमून त्यांचे पगार ठरावेणें व त्यांच्या कामकाजावर देखरेख ठेवणें;

(५) राष्ट्रीय न्यायमंदिरांविरुद्ध उद्भवणाऱ्या आगळीकांचा निकाल लावणें;

(६) लोकांच्या संगनमतानें राज्यघटना दुरुस्त करणें-हीं कामें राष्ट्रीय सभेस करावीं लागतात.

राष्ट्रीयसभेच्या प्रत्येक शाखेचें कामकाज त्या शाखेचे अध्यक्ष, उपाध्यक्ष व चार ललकारी (टेलर्स) ह्या सहा इसमांकडून करण्यांत येते. सभासदांपैकीं बैठकीस किती हजर किंवा गैरहजर आहेत हें पाहणें, मतांची मोजदाद करणें वगैरे कामें ह्या अधिकाऱ्यांस करावी लागतात. कायद्याचा मसुदा सभेपुढें मांडण्यांपूर्वी त्या मसुद्याचा ज्या मंडळाशीं संबंध असेल त्या मंडळापुढें तो मांडण्यांत येतो. व त्या मंडळाकडून सुचविण्यात येईल त्या स्वरुपांत तो मसुदा सभेपुढें नंतर मांडतां येतो. अधिकारी-मंडळ हें सर्वांत उच्च दर्जाचे मंडळ समजण्यांत येतें.

दोन्हीं सभाग्रहांनीं संमति दिल्यास सर्व सामान्य कायद्याप्रमाणें दुरुस्तीचा मसुदा पसार करण्यांत येतो. दुरुस्ती अंमलांत आणण्यापूर्वी तो मसुदा

मतदारांपुढें मतप्रदर्शनार्थ ठेवणें आवश्यक असते. दुरुस्ती निराळ्या प्रकारांनींहि होऊं शकते. एका सभागृहास दुरुस्ती पाहिजे असें वाटल्यास व दुसऱ्या सभागृहानें त्यास संमति दिल्यास किंवा ५०००० मतदारांनीं दुरुस्ती करण्यांत यावी अशा अर्थाचा लेखी अर्ज राष्ट्रीय सभेस केल्यास दुरुस्तीचा मसुदा सर्व मतदारांपुढें मांडणें अधिकारी मंडळास आवश्यक असतें. बहुमत दुरुस्तीला अनुकूल असल्यास दोन्हीं सभागृहांची नवीन निवडणूक करण्यांत येते व नंतर फिरून दुरुस्तीच्या मसुद्यावर चर्चा होऊन तो पास करण्यांत येतो. कसेंही असलें तरी दुरुस्तीचा मसुदा मतदारांपुढें मतप्रदर्शनार्थ मांडलाच पाहिजे व बहुसंख्यांक मतदार व बहुसंख्याक घटक संस्थानें दुरुस्तीला अनुकुल असल्याशिवाय दुरुस्तीचा मसुदा पसार करतां येत नाहीं. अशा वेळीं अर्ध-संस्थानाचें * (हॉफ कॅन्टन) अर्धे मत समजण्यांत येते.

राष्ट्रीय सभेच्या एखाद्या सभेनें पास केलेला कायदा मतदारांपुढें मांडण्यांत यावा अशी ३०००० मतदारांकडून किंवा ८ संस्थानांकडून अर्जद्वारा मागणी करण्यांत आल्यास तसें करणें आवश्यक असतें. ह्यासंबंधी कांहीं विशिष्ट नियम आहेत. कायदा पास झाल्या तारखेपासून ९० दिवसांचे आंत अशी मागणी करण्यांत आली पाहिजे. अशी मागणी करण्यांत आल्यावर ज्यावर लोकमत घ्यावयाचे तो कायद्याचा मसुदा प्रत्येक संस्थानाच्या मुख्य-अधिकाऱ्याकडे पाठविण्यांत येतो व त्याच्याकडून प्रत्येक ग्रामसंस्थे (काम्युन) मार्फत लोकांना तो मसुदा जाहीर करण्यांत येतो. प्रत्येक गावांत मतांची मोजदाद होऊन त्यांचे टांचण अधिकारी-मंडळाकडे पाठविण्यांत येते व नंतर अधिकारी-मंडळ निकाल जाहीर करतें.

दोन्हीं सभांची एकत्र सभा कांहीं विशिष्ट कामांकरितां भरत असते ह्या विषयी वर उल्लेख आला आहेच. अधिकारी-मंडळांतील सात इसम,

---

* स्विट्झर्लंडमध्यें २२ संस्थानें आहेत परंतु त्यापैकीं तीन संस्थानचे सहा विभाग करण्यांत आले असून प्रत्येक विभागास 'अर्ध-संस्थान' अशी संज्ञा आहे. सहा अर्ध-संस्थानें व इतर १९ पूर्ण संस्थानें अशीं २५ संस्थानें स्विट्झर्लंडांत समाविष्ट आहेत.

राष्ट्रीय न्यायमंदिरातील न्यायाधीश, राष्ट्रीय सैन्याचे सेनापति वगैरेंची निवड करण्याकरितां, मोठा गुन्हा केलेल्या इसमांस गुन्हा माफ करण्याकरितां किंवा राष्ट्रीय कामगारांमधील वादांचा निवाडा करण्याकरितां–ह्या महत्वाच्या कामांकरितां दोन्हीं सभांच्या एकत्र सभा भरविण्यांत येतात. अशी सभा भरली असतां प्रतिनिधिसभेचा अध्यक्षच अध्यक्षाचे सिंहासनावर अधिष्ठित होतो.

न्यायदानसत्ता

प्रत्येक संस्थान आपआपल्या संस्थानांतील न्यायमंदिराच्या विशिष्ठ पद्धतीबद्दल जबाबदार आहे. सर्वच संस्थानांत सारख्याच प्रकारचीं न्यायमंदिरें असल्याचें दिसून येत नाहीं. संस्थानीय न्यायमंदिराचा दर्जाहि कांहीं बाबी वगळल्यास राष्ट्रीय न्यायमंदिरांपेक्षां कमी नसतो.

सर्वसामान्यतः पाहूं गेल्यास प्रत्येक संस्थानांत दोन प्रकारचीं न्यायमंदिरें असतात. **जिल्हा न्यायमंदिरें** (अम्ट्सगेरिस्ट) ह्यांत किरकोळ स्वरूपाच्या तंट्याचे निकाल लावण्यांत येतात. ह्या न्यायमंदिरांतील खटले त्याच्याहून वरच्या दर्जाच्या **वरिष्ठसंस्थानीय न्यायमंदिरांत** (कॅन्टन्सगेरिस्ट) नेतां येतात. ह्या न्यायमंदिरांतील अधिकारी व न्यायधीशांशिवाय 'जस्टिसेस ऑफ पीस' म्हणून आणखी कांहीं न्यायाधीश नेमण्याची पद्धति बहुधा सर्व संस्थानांत आहे. ह्यांचें मुख्य काम वादांचे निवाडे करण्याचे बाबतींत लोकांस योग्य सल्ला देण्याचें आहे. त्यांच्या सल्ल्याचा कांहींच उपयोग न झाल्यास न्यायाधीशांप्रमाणें तंट्यांचा निवाडा करण्याचाहि त्यांस अधिकार देण्यांत आला आहे. कांहीं संस्थानांत वरील न्यायमंदिरां शिवाय 'व्यापारी न्यायमंदिरें' व्यापार विषयक वादांचा निवाडा करण्याकरितां व 'औद्योगिक न्यायमंदिरें' उद्योग धंदे विषयक वादांचा निवाडा करण्याकरितां असतात.

संस्थानीय न्यायमंदिरांतील न्यायाधीशांची मुदत कमी अधिक असतें. ही मुदत साधारणतः तीन चार किंवा सहा वर्षांपुरतीहि असल्याचें दिसून येतें. इतर देशांप्रमाणें न्यायाधीशांची नेमणूक कायमकरितां स्विट्झर्लंडांत करण्यांत येत नाहीं. खालच्या दर्जाचे न्यायमंदिरांचे न्यायाधीश लोकांतर्फेच निवडण्यांत येतात. वरिष्ठ न्यायमंदिरांचे न्यायाधीश मात्र संस्थानीय कायदे-

मंडळाकडून निवडण्यांत येतात. न्यायाधीश होण्याकरितां केवळ मतदानाचा हक्क असला कीं पुरें. विशेष गुण अंगीं असलेच पाहिजेत असाहि ह्या देशांत निर्बंध नाहीं. तथापि बहुधा लायक कायदेपंडितांचीच न्यायाधीशांचे जागीं नेमणूक करण्यांत येते व पूर्वीच्या न्यायाधीशाला फिरून न्यायाधीश होण्यास कोणताच प्रत्यवाय राहत नाहीं.

वरिष्ठ राष्ट्रीयन्यायमंदिर

वरिष्ठ राष्ट्रीय न्यायमंदिराची स्थापना १८४८ त झाली. त्यापूर्वी संस्थानां-संस्थानांमधील तंट्यांचा निवाडा लवादामार्फत करण्यांत येत असे. १८४८ त राष्ट्रीय न्यायमंदिरानें राष्ट्रीयसभेच्या देखरेखीखालीं वादांचे निवाडे करावे असें ठरविण्यांत आलें होतें. १८७४ त ह्या न्यायमंदिराला विशेष हक्क प्राप्त होऊन त्याचा मान व दर्जा वाढला.

ह्या न्यायमंदिरांत २४ न्यायाधीश असतात. ह्या न्यायाधीशांची निवड राष्ट्रीय सभेकडून करण्यांत येतें. असें करतांना स्विटझर्लंडमध्यें आस्तित्वांत असलेल्या तिन्हीं प्रमुख भाषांचे—जर्मन, फ्रेंच व इटालियन-लोक ह्यांत निवडून येतील अशी खबरदारी घ्यावी लागते. ह्या न्यायाधीशांची निवड सहा वर्षांकरितां करण्यांत येते. दर दोन वर्षांनीं राष्ट्रीयसभा वरील २४ न्यायाधीशांपैकीं दोघांची अध्यक्ष व उपाध्यक्षांचे जागीं नेमणूक करते. ह्या न्यायमंदिराची जागा स्विट्झर्लंडची राजधानी बर्न शहर नसून लॅासेन' शहर हें आहे. ह्या २४ इसमांबरोबरच आणखी नऊ इसमांची राष्ट्रीय सभा निवड करते. २४ न्यायाधीशांपैकीं कांहीं न्यायाधीश गैरहजर असल्यास त्यांच्या संख्येइतके ह्या नऊ इसमांपैकीं इसमास त्यांच्याऐवजीं काम करावें लागतें. न्यायाधीश असेपर्यंत वरील सर्व न्यायाधीशांना दुसरा कोणताहि हुद्दा अगर धंदा स्वीकारितां येत नाहीं.

फौजदारी खटल्यांचा निवाडा करण्याकरितां हे न्यायाधीश फिरतीवर निघतात. ह्याकरितां स्विट्झर्लंडचे तीन विभाग करण्यांत आले आहेत फ्रेंच व इटालियन भाषांचा एक असून दुसरे दोन जर्मन भाषेचे आहेत. फौजदारी गुन्ह्यांत देशद्रोह, बंडखोरी, अंतर्राष्ट्रीय कायदे मोडणें, राजकीय गुन्हे वगैरे प्रकारच्या गुन्ह्यांचा समावेश होतो.

१९१४ पर्यंत सरकारी नोकरांच्या गुन्ह्यांचा निवाडा अधिकारीमंडळाकडून करण्यांत येत असे. परंतु हल्लीं ह्याकरितां स्वतंत्र न्यायमंदिरांची (ॲडमिनिस्ट्रेटिव्ह कोर्ट्स) स्थापना करण्यांत आली आहे.

स्थानिक राज्यकारभार

स्विट्झर्लंडमध्यें एकंदर सहा अर्ध संस्थानें व १९ पूर्ण संस्थानें अशा प्रकारें एकूण २४ संस्थानांचा समावेश होतो. सर्व संस्थानांत एकाच प्रकारची राज्यव्यवस्था असल्याचें दिसून येत नाहीं. निरनिराळ्या संस्थानांचा इतिहास परस्परांपासून भिन्न असून प्रत्येक संस्थानानें निरनिराळ्या राजकीय परिस्थितींतून मार्ग काढून स्वतःच्या संस्थानास हल्लींचें स्वरुप प्राप्त करून घेतलें आहे. एका बाबतींत मात्र सर्व संस्थानांचे साम्य आहे हें साम्य एक शाखायुक्त कायदे मंडळ असणें ह्या बाबतींत आहे. युरि, अंटरवाल्डेन, ग्लेरस, अपेंझेल ह्या संस्थानांतील कायदे मंडळें त्या त्या संस्थानांतील सर्व मतदारांची मिळून बनलेलीं असून इतर संस्थानांत मतदारांनीं निवडून दिलेल्या प्रतिनिधींचाच कायदेमंडळांत अंतर्भाव करण्यांत आला आहे दहा संस्थानांत जातवार प्रतिनिधि निवडण्याची पद्धति असून इतर बाकीच्या संस्थानांत सर्व सामान्यरीत्या प्रतिनिधींची निवड करण्यांत येते.

कायदेमंडळाची मुदत निरनिराळ्या संस्थानांत २ ते ५ वर्षेपर्यंत भिन्न भिन्न कालपर्यंत असते. झुग संस्थानांत कायदेमंडळाच्या सभासदांचे लोकवस्तीशीं प्रमाण ३५० ला १ असें आहे तर उलट बर्नमध्यें ३००० ला एक असें हें प्रमाण आहे. कांहीं संस्थानांत कायदेमंडळाला '**वडेमंडळ**' (ग्रॉसरॅट) म्हणतात तर कांहीं संस्थानांत '**संस्थानीयमंडळ**' (कॅन्टनॅरट) असें म्हणतात.

ह्या कायदेमंडळांकडे संस्थानाच्या हिताचे कायदे करण्याच्या कामाशिवाय संस्थानीय अधिकाऱ्यांची निवड करणें, त्यांच्या कामकाजावर देखरेख ठेवणें वगैरे कामेंहि असतात.

संस्थानीय कार्यकारी सत्ता.

एका व्यक्तीच हातांत राज्यकारभार करण्याचा सर्व अधिकार न ठेवितां हा अधिकार अनेक इसम मिळून बनविलेल्या अधिकारी–मंडळाच्या ताब्यांत

ठेवण्याची स्विट्झलँडमध्यें पद्धतच पडून गेली आहे. ह्या अधिकारीमंडळास-हि निरनिराळ्या संस्थानांत निरनिराळीं नांवें आहेत. ह्या मंडळाची निवड त्या त्या संस्थानांतील कायदेमंडळाच्या मुदतीइतक्या काळाकरितां करण्यांत येते. आल्प्स पर्वताच्या माथ्यावरील संस्थानांत अधिकारीमंडळाची निवडणूक त्या संस्थानांतील मतदारांकडून प्रत्यक्ष करण्यांत येते. इतर संस्थानांत पूर्वी हें अधिकारीमंडळ त्या त्या संस्थानांतील कायदेमंडळातर्फे करण्यांत येत असे. हल्लीं दोन संस्थानें खेरीज करून इतर सर्व संस्थानांत अधिकारीमंडळाची निवड लोकांकडूनच करण्यांत येऊं लागली आहे. अधिकारी-मंडळामधील अधिकारी कायदे-मंडळाच्या चर्चेत भाग घेतात, कायद्याच मसुदे सुचवितात. व कायदेमंडळांस वेळोवेळीं सल्ला देतात. त्यांच्या सल्लयाविरुद्ध कायदेमंडळाचा अभिप्राय पडला तरी त्यांना अधिकारन्यास करावा लागत नाहीं. राष्ट्रीय अधिकारी-मंडळाप्रमाणेंच ह्यांचीहि निवड निरनिराळ्या पक्षांच्या लोकांतून करण्यांत येते. त्यांची जबाबदारी मात्र सामुदायिक असते.

संस्थानीय अधिकारी मंडळांतील अधिकाऱ्यांची संख्या साधारणतः ५ ते ७ असते. क्वचित् ती ९ किंवा ११ पर्यंतहि असल्याचें दृष्टोत्पत्तीस येतें. संस्थानाच्या कारभाराची निरनिराळी खातीं पाडण्यांत आलीं असून त्यांचा कारभार अधिकारी-मंडळांकडून सामुदायिक जबाबदारीनें चालविण्यांत येतो.

कायदेकारी सत्तेवर मतदारांचा ताबा.

स्विट्झलँडच्या कांहीं विशेषांपैकीं 'लोकांचा कायदे मंडळावरील ताबा' ही एक विशेष प्रमुख बाब आहे. ही पद्धति स्विट्झलँडांत फार प्राचीन काळापासून असून ती आजपावेतो तेथें जीव धरून राहिली आहे. स्विट्झलँडचें उदाहरण पाहून कांहीं आधुनिक राष्ट्रांत ह्या पद्धतीचा थोड्या अधिक प्रमाणांत अंगिकार करण्यांत आला आहे. स्विट्झलँडमधील संस्थानांची सरासरी लोकसंख्या प्रत्येकीं सवा लाखाहूनहि कमी असून क्षेत्रफळ प्रत्येकीं सुमारें ६४० मैल आहे. अर्थात् इतक्या लहान लोकवस्तीच्या व क्षेत्रफळाच्या देशांत सर्व लोकांना आपआपल्या गांवाच्या किंबहुना संस्थानाच्या कारभारावर लक्ष ठेवणें शक्य आहे, ह्या विशेष परिस्थितिमुळेंच ह्या पद्धतीचा ह्या देशांत जम बसला आहे. सात जर्मन संस्थानांत तर कायदे मंडळ

बरखास्त करावें किंवा काय अशा प्रश्नावरहि मतदारांचा सल्ला घेण्यांत यावा अशा तऱ्हेचा अर्ज करण्याचा अधिकार तेथील मतदारांस आहे. बहुसंख्यांक मतदार बरखास्तीला अनुकूल दिसून आल्यास कायदेमंडळ मोडण्यांत येऊन नवीन निवडणूक करण्यांत येते. संस्थानीय राज्यघटनेंत दुरुस्ती सुचविण्याचें कार्यहि प्रत्येक संस्थानांतील मतदारांस अर्जद्वारां करतां येतें; व ह्या दुरुस्तीला त्या संस्थानांतील बहुसंख्यांक मतदार अनुकूल असल्यास तिला अंमलबजावणीचें स्वरुप प्राप्त होतें.

सर्वच संस्थानांत राज्यकारभारांत सुधारणा करण्यासंबंधींच्या सूचना अर्जद्वारां करतां येतात. केवळ फ्रीबर्ग संस्थानाशिवाय इतर सर्व संस्थानांत सामान्य कायदे पास करण्यासहि मतदारांची संमति घेण्यांत यावी अशा प्रकारच्या सूचना करतां येतात. अर्ज करण्याकरितां किती इसमांच्या सह्या असाव्या ह्याविषयीं निरनिराळया संस्थानांत त्या संस्थानांतील लोकसंख्येनुसार कमी अधिक संख्या ठरविण्यांत आली आहे. सर्व राष्ट्रीय घटनेंत सुधारणा करण्याबाबत केलेल्या अर्जावर कमीत कमी ५०००० मतदारांच्या सह्या असणें अवश्य असतें.

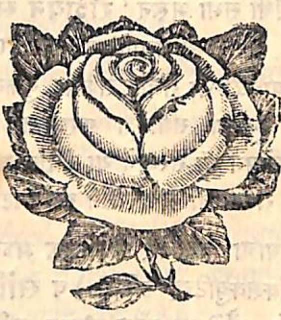
फ्रीबर्गशिवाय इतर सर्व संस्थानांत सर्व महत्वाचे कायदे मतदारांपुढें मतप्रदर्शनार्थ देवण्यांत यावे अशा प्रकारची पद्धति आहे. मतदारांची त्या कायद्याला संमति नसल्यास ते कायदे-बुकांत समाविष्ट करतां येत नाहींत अर्थातच ही पद्धति कांहीं संस्थानें सोडल्यास सर्व संस्थानांत ठेवण्यांत आली आहे; म्हणजे विशिष्ट संख्येच्या मतदारांनीं कायदेमंडळावरील विशिष्ट कायद्याचा मसुदा मतदारांपुढें मतप्रदर्शनार्थ ठेवण्यांत यावा अशी मागणी केल्यास, अधिकारी मंडळास सदरहू मसुदे मतदारापुढें ठेवावें लागतात. व त्यांना बहुसंख्यांक मतदारांची संमति मिळाल्याशिवाय त्यांना कायदे-बुकांत स्थान मिळत नाहीं.

संस्थानाचे विभाग.

संस्थानाचे राज्यकारभाराचे सोईसाठीं जिल्हे व ग्रामविभाग असे लहान विभाग पाडण्यांत आले आहेत. जिल्ह्याचा कारभार अनेक इसमांच्या

मंडळाकडे न ठेवतां एकाच व्यक्तीकडे ठेवण्यांत आला आहे. हा अधिकारी बहुधा त्या जिल्ह्याचे लोकांकडून निवडण्यांत येतो. ह्या अधिकाऱ्याच्या मदतीला कांहीं संस्थानांतून जिल्हामंडळाची योजना करण्यांत आली आहे. ह्या मंडळांतील सभासदहि लोकांकडूनच निवडण्यांत येतात.

गांवांचे लहान गांवें व मोठीं गांवें असे दोन प्रकार आहेत. स्थानिक स्वराज्याचे बाबतींतहि सर्व संस्थानांत किंवा संस्थानाच्या अनेक ग्रामविभागांत एकसूत्रता असल्याचें आढळून येत नाहीं. लहान गांवांतील लोक ग्रामसभा भरवून आपआपल्या गांवापुरतें कायदे किंवा नियम करतात. मोठ्या गांवांत म्युनिसिपालिटीच्या स्वरुपाच्या नगरसभा असतात. ह्या सभेचे सभासद त्या गांवाच्या मतदारांकडूनच निवडण्यांत येतात. ह्या सभेच्या अध्यक्षास 'सिंडिक' किंवा 'मेयर' असें ह्मणतात. ह्या मंडळाला म्युनिसिपालिटीस करावी लागणारीं सर्व कामें करावी लागतात.

समाजसत्तावादी रशियाची शासनपद्धति.

(प्रास्ताविक-समाजसत्ताकसंस्थानसंघ व त्याची घटना-सोव्हिएट रशियाची शासनपद्धति-राष्ट्रीयसभा-न्यायदानसत्ता-रशियांतील न्यायदानांतील विशेष)

रशियामध्यें ता. १२ मार्च १९१७ रोजीं राज्यक्रांति घडून येऊन त्यावेळीं रशियाच्या झारपदावर असलेल्या निकोलस दुसऱ्याला राज्यपदाचा त्याग करावा लागला व देशाचा राज्यकारभार चालविण्यासाठीं जार्ज ल्हॉफ यांच्या अध्यक्षत्वाखालीं एक तात्पुरतें मंडळ स्थापन करण्यांत आलें. ता. ७ नोव्हेंबर रोजीं पेट्रोग्रॅड येथील लष्करी राज्यक्रांतिकारक कमिटीनें राज्यकारभाराचीं सूत्रें प्रथम आपले हातीं घेऊन नंतर तीं सोव्हिएट कॉंग्रेसचे हातांत दिलीं.

रशियन समाजसत्ताक-संस्थान-संघ.

रशियाची प्रचलित राज्यघटना १० जुलै १९१८ रोजीं रशियन कॉंग्रेसच्या पांचव्या अधिवेशनांत ठरविण्यांत आली. या घटनेंत १९२० ते २३ पर्यंतच्या कांग्रेसच्या अधिवेशनांत आवश्यकतनुसार फेरफार करण्यांत आले. ३० डिसेंबर १९२२ रोजीं मास्को येथें रशियन संघांतील चार प्रमुख समाजसत्ताक घटकांच्या प्रतिनिधींची सभा भरून '**रशियन समाजसत्ताक-संस्थान-संघ**' (युनियन ऑफ सोशियालिस्ट सोव्हिएट रिपब्लिक्स) स्थापन करण्यांत आला. यावेळीं या संघांत रशिया, युक्रेन, व्हाइट रशिया व ट्रॅन्सकाकेशियन संस्थानें यांचा समावेश करण्यांत आला होता. १९२४ मध्य मुझबेक व टरकोमन हीं संस्थानें या संघांत सामिल झालीं. याचसालीं जी कांग्रेस भरली तींत रशियाची सुधारलेली राज्यघटना निश्चित करण्यांत आली.

या संस्थानसंघाचा कारभार **सांघिक मध्यवर्ती कार्यकारीमंडळ** (युनियन सट्रल एक्झिक्युटिव्ह कमिटी) व **सांघिक मध्यवर्ति प्रतिनिधिमंडळ** (यु. सें. कौन्सिल ऑफ पीपल्स कमिश्नर्स) या दोन संस्था-

कडून चालविण्यांत येतो. रशियांतील सर्वश्रेष्ठ सत्ताधारी संस्था म्हटली म्हणजे सांघिकसमाजसत्तावादी संस्थानांची राष्ट्रीयसभा (कांग्रेस) ही होय. या कांग्रेसकडूनच दरसाल पहिल्या मंडळांतील इसमांची निवड करण्यांत येत असते. कायदे करणें, अंमल चालविणें व न्याय देणें हीं कामें या मंडळास करावी लागतात. या मंडळाच्या दोन शाखा असून त्यांना अनुक्रमें **सांघिकमंडळ** (युनियन कौन्सिल) व **संस्थानीयमंडळ** (कौन्सिल ऑफ नॅशनॅलिटिज) अशीं नांवें आहेत. सांघिक मंडळांत साधारणतः ४१४ सभासद असतात. या सभासदांचा निवडणूक लोकसंख्येच्या मानानें निरनिराळया संस्थानांतून कमी अधिक प्रमाणांत लोकांकडूनच करण्यांत येते. संस्थानीयमंडळांत प्रत्येक स्वतंत्र संस्थानाचे (रशियन संघांतील प्रत्येक संस्थान अनेक स्वतंत्र संस्थानें मिळून बनलेलें आहे.) पांच प्रतिनिधि व प्रत्येक संस्थानाचा एक व एकूण १०० सभासद असतात. नेहमीच्या व्यवहारासाठीं एक **स्थिरमंडळ** (स्टँडिंग कमिटी) असते. ह्या मंडळांत सांघिक मंडळानें निवडलेले ९, संस्थानीय मंडळानें निवडलेले ९, दोन्हीं मंडळाच्या संयुक्त सभेनें निवडलेले ९ असे एकंदर २७ सभासद असतात.

सांघिक मध्यवर्ति प्रतिनिधि-मंडळाकडे दुय्यम दर्जाचें कायदे करण्याचें व अंमलबजावणीचें काम असतें. सांघिक प्रतिनिधि मण्डाळावर सांघिक कार्यकारीमण्डळाचा ताबा चालूं शकतो. कार्यकारीमण्डळाकडे युद्ध पुकारणें, तह करणें, बंडाळी मोडणें, पदच्या बहाल करणें, परराष्ट्रीय मंत्र्यांशीं व्यवहार करणें-हीं कामें असतात. प्रतिनिधि-मण्डळ हें कार्यकारी-मण्डळ व सांघिक समाजसत्ताक कांग्रेसला जबाबदार असतें.

सोव्हिएट रशियाची शासनपद्धति.

रशियन संस्थान-संघांत सहा संस्थानांचा समावेश होतो हें वर सांगितलेंच आहे. या संस्थानांत 'सोव्हिएट रशिया' अर्थात् 'समाजसत्ताक रशिया' हें प्रमुख संस्थान होय. याच संस्थानाचे धर्तीवर इतर संस्थानांत राज्यघटना तयार करण्यांत आल्यामुळें या संस्थानच्या राज्यघटनेच्या स्वरुपावरून इतर संस्थानांतील राज्ययंत्रांचें अनुमान करतां यण्यासारखें आहे; करितां रशियाच्या शासनपद्धतीचा आतां विचार करूं.

महायुद्धापूर्वी 'रशिया' या नांवानें ओळखल्या जाणाऱ्या प्रदेशाचा बराचसा भाग आधुनिक काळच्या सोव्हिएट रशियानें व्यापला आहे. या संस्थानांत अनेक स्वतंत्र संस्थानांचा समावेश होतो. १९१८ सालीं भरलेल्या कांग्रेसच्या ५० व्या अधिवेशनांतच सोव्हिएट रशियाचीही राज्यघटना निश्चित करण्यांत आली, त्यानंतर १९२५ पर्यंत सालोसाल भरलेल्या कांग्रेसच्या अधिवेशनांत राज्यघटनेंत अवश्य वाटले ते फरक करण्यांत आले.

'रशिया' हें मजूर, सैनिक शेतकरी यांच्या संघांच्या प्रतिनिधींचे राज्य आहे. सर्व सत्ता या संघांत समाविष्ट झाली आहे. जमीनीवरची वैयक्तिक मालकी काढून घेण्यांत आली असून जमीनीवर सर्व राज्याची मालकी ठेवण्यांत आली आहे. देशांतील सर्व जंगलें, खाणी व पाण्याच्या जागा, रेल्वे, कारखाने हे सर्व राष्ट्रीय मालकीचे करण्यांत आले आहेत. परंतु अलीकडील नियमांनुसार सरकार व्यक्तीस अगर व्यक्तिसमुहास विवक्षित मुदतीकरितां विशिष्ट कारखान्याचा कारभार पाहण्यास सवलत देऊं शकतें. सर्व नागरिकांस मत-स्वातंत्र्य भाषण-स्वातंत्र्य व मुद्रण-स्वातंत्र्याचे अधिकार आहेत. परचक्रापासून किंवा अंतस्थ बंडाळी माजली असतां जनतेला आत्मसंरक्षण करतां यावें म्हणून सक्तीच्या लष्करी शिक्षणाचीही योजना या देशांत स्विकारण्यांत आली आहे. राज्यक्रांतीच्या प्रसंगीं शस्त्र हातीं धरून रणांगणावर प्रत्यक्ष प्रतिकार करण्याचें काम मजुरांसच करतां येतें. मजुरेतर नागरिकांना युद्धांतील इतर कामें करावीं लागतात. मजुरीकरितां रशियांत वास्तव्य करणाऱ्या परदेशीय इसमांनाहि रशियन नागरिकत्वाचे हक्क देण्यांत येतात.

राष्ट्रीय सभा

रशियांतील सर्वसत्ताधीश संस्था म्हटली म्हणजे **राष्ट्रीयसभा** ही होय. या सभेंत २५००० लोकसंख्येस एक व प्रत्येक प्रांतातून सवालक्ष लोकसंख्येस एक याप्रमाणे लोकांनीं निवडलेल्या प्रतिनिधींचा समावेश होतो. ही कांग्रेस अगर राष्ट्रीयसभा **संस्थानीय कार्यकारीमंडळाकरितां** ३८६ सभासदांची निवड करते. या मंडळाकडे कायदे करण्याचें व अंमलबजावणी करण्याचें काम असतें. दर दोन महिन्यांत निदान एकदां तरी या मंडळाची बैठक भरविण्यांत येते. नेहमींचें कामकाज पाहण्याचें कार्य स्थिरमंडळाकडून

करण्यांत येतें. देशाचा राज्यकारभार करण्यासाठीं कार्यकारीमंडळाकडून **प्रतिनिधिमंडळा**ची निवड करण्यांत येते. मंडळांत सांघिक मध्यवर्ति प्रतिनिधिमंडळांतील १२ इसम असतात. (हे सभासद इतर घटक संस्थानांच्याहि प्रतिनिधिमंडळांत असतात.) हे बारा प्रतिनिधि म्हटले म्हणजे १ अध्यक्ष, ५ उपाध्यक्ष, १ परराष्ट्रीयमंत्रि, १ युद्ध व आरमार खात्याचा मंत्रि, १ देशी व परदेशी व्यापारमंत्रि, १ पोस्ट व तारखात्याचा मंत्रि, १ मजूर व शेतकऱ्यांची तपासणी करणारा मंत्रि, १ वरिष्ठ आर्थिकमंडळाचा मंत्रि.

प्रतिनिधिमंडळ हेंच रशियांतील कार्यकारीमंडळ (कॅबिनेट) होय. या मंडळांतील प्रत्येक सभासदाच्या मदतीला एकेक निराळें मंडळ असून प्रतिनिधि आपल्या मंडळाचा अध्यक्ष असतो. धर्म, देश, स्थान किंवा लिंग यांचे भेद लक्षांत न घेतां १८ वर्षें वयाच्या व उत्पादक श्रम करून आपला उदरनिर्वाह करणाऱ्या प्रत्येक व्यक्तीला, सैनिकाला व खलाश्याला रशियामध्यें मतदानाचा अधिकार आहे. स्वतःच्या फायद्याकरितां इतरांस नोकर ठेवणारे, स्वतः न मिळविलेल्या (अनुपार्जित) संपत्तीवर चरितार्थ चालविणारे, धर्मोपदेशक, सर्व धर्मांचे पुरोहित पूर्वीच्या पोलिस खात्यांतील व गुप्तपोलिस खात्यांतील नोकर किंवा असे नोकर मिळवून देण्याच्या धंद्यांत असलेले गुमास्ते, राजवंशांतील किंवा राजवंशाशीं संबंध असलेले इसम, अज्ञान मुल व गुन्ह्यामुळें ज्यांचे राजकीय हक्क बुडाले आहेत-यांना मतदानाचा हक्क नाहीं.

अलीकडील कायद्यानुसार दुसऱ्यांस नोकर ठेवणारे, अनुपार्जित मिळकतीवर उपजीविका करणारे व व्यापार करणारे-यांनीं अनुक्रमें स्थानिक कारखान्यांचें मंडळ, स्थानिक शेतकरीमंडळ किंवा स्थानिक व्यापारी मण्डळ यांचें प्रमाणपत्र सादर केल्यास-त्यांस प्रांतिक मतदान मण्डळास (प्रॉव्हिन्शियल इलेक्शन कमिटी) मतदानाचा हक्क देतां येतो. 'निवडणुकीच्या वेळीं स्वोपार्जित मिळकतीवर सदरहू इसम आपला चरितार्थ चालवीत असून आपल्या उपजीविकेकरितां दुसऱ्यांच्या श्रमाचा दुरुपयोग करीत नाहीं,' अशा आशयाचें वरील प्रमाणपत्र असावें लागतें. मजुरांच्या बँकांतील ठेवी, सरकारी व म्युनिसिपल कर्जरोख्यांवर व्याज मिळविणारे-यांना अन्यतऱ्हेनें मतदानाचा हक्क प्राप्त होत असल्यास-त्यांसहि मतदानाचा हक्क असतो.

स्थानिक राज्यकारभाराकरितां खेडीं व शहरें, जिल्हे, प्रांत असे विभाग पाडण्यांत आले असून त्यांच्या कारभारासाठीं छोट्या राष्ट्रीयसभा असतात. या सभा दरसाल भरविण्यांत येतात. प्रत्येक सभेकडून एका कार्यकारीमण्डळाची निवड करण्यांत येतें व हें मण्डळ आपल्या हद्दींतील क्षेत्राचा कारभार चालविते.

न्यायदान सत्ता

रशियन संस्थान–संघांत सर्वत्र न्यायदानाच्या सारख्याच पद्धतीचा स्विकार करण्यांत आला आहे. राज्यघटनेनुसार मात्र प्रत्येक संस्थान आपल्या संस्थानची न्यायपद्धति ठरविण्यास स्वतंत्र आहे. न्यायदानाच्या कारभारावर देखरेख ठेवण्याचें काम संस्थानीय प्रतिनिधि मंडळांतील न्यायखात्याच्या मंत्र्याकडे असतें. रशियन-संस्थान संघाच्या **सांघिक वरिष्ठ न्यायमंदिरानें** दिलेला निकाल अखेरचा समजण्यांत येतो.

रशियांत दोन प्रकारचीं न्यायमंदिरें–**सामान्य न्यायमंदिरें** (पीपल्स-कोर्ट्स) व **विशेष न्यायमंदिरें** (स्पेशल कोर्ट्स) आहेत. सामान्य न्यायमंदिरांत एक न्यायाधीश व दोन पंच न्यायदानाचें काम करतात. याकडे किरकोळ स्वरुपाच्या मुलकी व फौजदारी गुन्ह्यांचा निवाडा करण्याचें काम असतें. महत्वाचे खटल प्रांतिक न्यायमंदिरांतून व विशेष महत्वाचे खटले संस्थानीय वरिष्ठ न्यायमंदिरांतून चालविण्यांत येतात. प्रांतिक व संस्थानीय वरिष्ठ न्यायमंदिरांत खालच्या कोर्टाच्या निकालावरील अपीलें स्विकारलीं जातात. अगदीं अखेरचें अपील कोर्ट **सांघिक वरिष्ठ कोर्ट** हें होय.

सामान्य न्यायमंदिराचे न्यायाधीश, प्रांतिक न्यायमंदिरांचे अध्यक्ष व सभासद हे प्रांतिक कार्यकारी मंडळांकडून एका वर्षाकरितां निवडण्यांत येतात. मतदानाचा हक्क असून ज्यामध्यें न्यायाधीशास अवश्य असलेले गुण आहेत अशाच इसमांमधून या कामाकरितां अवश्य असलेल्या इसमांची निवड करण्यांत येते. न्यायमंत्र्यांच्या संमतिविना मुदतीपूर्वी कोणाहि न्यायाधीशास किंवा पंचास कामावरुन काढतां येत नाहीं. न्यायमंदिरांतील पंच स्थानिक मतदारांच्या यादींतून वेळोवेळीं निवडण्यांत येतात. एका वेळीं निवडलेल्या पंचांना वर्षांतून फक्त सहा दिवस न्याय देण्याकरितां पाचारण करण्यांत

येतें. प्रांतिक न्यायमंदिरांचे काम करण्यास निदान दोन वर्षांच्या सार्वजनिक कामाच्या अनुभवाची जरूरी असते. वरिष्ठ न्यायमंदिरांत पंचाचें काम करण्यास लायक असलेल्यांची यादी सांघिक कार्यकारीमण्डळाकडून दरसाल प्रसिद्ध करण्यांत येते.

वर उल्लेखिलेल्या सामान्य न्यायमन्दिरांशिवाय रशियांमध्यें पुढील विशेष न्यायमंदिरें आहेत–

(१) **मजूरविभाग**–या न्यायमंदिरांतून मजुरीसंबंधीच्या नियमांचा भंग करणाऱ्यांस शिक्षा करण्याचें व मजुरांच्या हितसंबंधाचें संरक्षण करण्याचें कार्य करण्यांत येतें.

(२) **ग्रामविभाग**–या न्यायमंदिरांतून शेतकऱ्यांच्या जमीनीच्या देण्याघेण्यासंबंधीच्या वादांचा निवाडा करण्यांत येतो.

(३) **पंचविभाग**–या न्यायमंदिरांतून निरनिराळ्या संस्थानांत मालकी हक्कबाबत उपस्थित होणाऱ्या वादांचा निकाल लावण्यांत येतो.

(४) **लष्करीविभाग**–या न्यायमंदिरांकडे लष्करसंबंधीच्या व जेथें लष्करी न्यायमंदिरांशिवाय इतर कोणतेंहि न्यायमंदिर नाहीं तेथील सर्व प्रकारच्या दाव्यांचा निकाल करण्याचें काम असतें.

(५) **शिस्तविभाग**–या न्यायमंदिरांकडे सरकारी अधिकाऱ्यांकडून होणाऱ्या गुन्ह्यांचा निकाल लावण्याचें काम असतें.

रशियाच्या न्यायदानांतील विशेष.

रशियांत एक **वकीलमंडळ** (सॉलिसिटर्स कॉलेज) स्थापन करण्यांत आलें असून कोणत्या इसमांना मोफत सल्ला व बचाव देण्यांत यावा यासंबंधीच्या प्रश्नांचा विचार या मंडळाकडून करण्यांत येतो. मजुरांकडून वकीलांना बेसुमार फी उकळतां येऊं नये व त्यांच्या बचावाची अवश्य ती व्यवस्था व्हावी या हेतूनें या मंडळाची स्थापना करण्यांत आली आहे. निरनिराळ्या दाव्यांसाठीं वकीलांची फीहि निश्चित करण्यांत आली आहे.

१९२५ व २६ सालीं मुलकी व फौजदारी खटल्यांत द्यावयाच्या शिक्षेसंबंधीच्या कलमांत बराच फेरबदल करण्यांत आला आहे. कांहीं गुन्ह्यांत

शिक्षेची किमान मर्यादा १० वर्षे होती ती पांचवर्षे करण्यांत आली असून कांहीं गुन्ह्यांतील सहा महिन्यांची शिक्षा एका दिवसावर आणण्यांत आली आहे. दंडाच्या शिक्षेऐवजीं सक्त मजुरीची शिक्षा देण्यांत येते. बऱ्याच मुदतीची शिक्षा झालेल्या गुन्हेगारांच्या आचरणांत निश्चित सुधारणा दिसून आल्यास त्यानें एक तृतियांश शिक्षा भोगल्यावर त्याला बंधमुक्त करण्यांत येतें. ज्या गुन्ह्यांत इतर शिक्षा देतां येणें शक्य आहे तेथें तुरुंगवासाची शिक्षा होता होईतों देऊं नये अशी कायद्याची शिफारस आहे. रशियन कायदा न्यायाधीशांना असेंहि सांगतो कीं, न्यायमंदिरांतून जी शिक्षा देण्यांत येते ती गुन्हेगारावर सूड उगविण्याकरितां नसून त्याची पुनः गुन्हा करण्याकडे प्रवृत्ति होऊं नये व तो समाजाचा एक उपयुक्त घटक बनावा म्हणून होय.

हिंदुस्थानची शासनपद्धति.

(प्रास्ताविक-राजा व त्याचे अधिकार-भारतमंत्रि व त्याचे अधिकार-भारतमंडळ-राजप्रेषित-राजप्रेषिताचें कार्यकारीमंडळ-वरिष्ठमंडळ व विधिसमिति-मतदानाचा हक्क-सभागृहांतील कामकाज-हायकमिशनर-ब्रिटिशपार्लमेंटचा ताबा-प्रांतिक शासन-संस्था-प्रांताधिप व त्याचें कार्यकारीमंडळ-दिवाण व त्यांचे अधिकार-प्रांतिक-विधिमंडळें-प्रांताचे विभाग व त्यांचा कारभार-न्यायदानाची व्यवस्था-स्थानिक स्वराज्य-संस्था-नगरसभा व त्यांचीं कर्तव्यें)

जगांतील प्रमुख सात देशांच्या शासनपद्धतींची स्थूल माहिती मागील सात प्रकरणांत देण्यांत आली आहे. प्रस्तुत प्रकरणांत हिंदुस्थानच्या शासन-पद्धतीच्या स्थूल स्वरुपाचा विचार करावयाचा आहे. माध्यमिक व उच्च शिक्षण संस्थांतून या विषयाचें शिक्षण देत असतां हिंदुस्थानच्या राज्य-घटनेच्या उत्क्रांतीचा इतिहासहि शिकविण्यांत येत असतो. प्रस्तुत पुस्तकाच्या मर्यादित क्षेत्रांत मात्र हा इतिहास न देतां केवळ हिंदुस्थानच्या शासनपद्धतीच्या स्थूल स्वरुपाचाच विचार करणें प्राप्त आहे.

हिंदुस्थानची राज्यघटना विलायतेंतील पार्लमेंटसभेंत १९१५, १९१६, १९१९ व १९२४ मध्यें पास झालेल्या कायद्यांनुसार निश्चित करण्यांत आली आहे. या घटनेंत बदल करावयाचा अधिकारहि विलायतेंतील पार्लमेंट सभेसच आहे.

राजा व त्याचे अधिकार

ब्रिटिश सत्तेखालीं असलेल्या हिंदुस्थानच्या प्रदेशावर ब्रिटिश राजाची व हिंदुस्थानच्या राजेसाहेबांची सत्ता चालत असून या प्रदेशाचा कारभार त्यांच्या नांवावर **राजप्रेषिता** (व्हॉइसराय) कडून चालविण्यांत येत असतो. स्वतः राजाकडे त्याच्या दर्जास अनुरुप असे अनेक अधिकार ठेवण्यांत आले

आहेत. वरिष्ठ किंवा प्रांतिक कायदेमंडळांत पास झालेले व राजप्रेषितानें मान्य केलेले कोणतेहि कायदे भारत मंत्र्याच्या मध्यस्तीनें राजा रद्द करूं शकतो. हॉयकोर्टाच्या कक्षेतील प्रदेश लहान मोठा करण्याचा हुकूम राजप्रेषितानें दिला असल्यास तो हुकुमहि रद्द करण्याचा अधिकार राजास आहे. हिंदुस्थानांत नवीन प्रांत निर्माण करावयाचा झाल्यास राजाची समति लागते. प्रांताधिपांचा (गव्हर्नर्स) अधिकार ठरविणें, प्रांतांत कायदे मंडळ स्थापणें, एका प्रांतातील जिल्ह्याचा दुसऱ्या प्रांतांत समावेश करणें या गोष्टींस राजाची संमति लागते. हॉयकोर्टाच्या सरहद्दींत एखादा प्रदेश मोडो अगर न मोडो त्या प्रदेशांत हायकोर्ट स्थापण्याचा राजास अधिकार आहे. राजप्रेषित, प्रांताधिप व दोहोंच्या कार्यकारीमंडळांतील सभासदांची नेमणूक राजाच करतो. हॉयकोर्टाचे मुख्य व इतर न्यायाधीश, बंगाल. मुंबई व मद्रासचे ॲडव्होकेट जनरल यांचीहि नेमणूक राजाकडून करण्यांत येते.

भारतमंत्रि व त्याचे अधिकार

हिंदुस्थानच्या राज्यकारभारावर खरी सत्ता व देखरेख राखण्याचें कार्य भारतमंत्रि करीत असतो. १९१९ च्या पार्लमेंटच्या कायद्यांत भारतमंत्र्याच्या अधिकारांचें पुढील शब्दांत वर्णन करण्यांत आलें आहे–"हिंदुस्थानचें उत्पन्न व हिंदुस्थानचा कारभार यावर देखरेख व ताबा ठेवण्याच्या व त्याबाबतींत स्पष्ट आज्ञा करण्याच्या अधिकाराशिवाय हिंदुस्थानच्या उत्पन्नांतून पगार, पेन्शनी, देणग्या अगर अगर इतर खर्च करण्याचाहि अधिकार भारत-मंत्र्यास आहे" भारतमंत्र्यांचे हातांत बरेच अधिकार आहेत. कांहीं अधिकार स्वतःच व कांहीं त्याच्या मदतीस असलेल्या भारत-मंडळाच्या संमतीनें तो अमलांत आणूं शकतो.

ज्या महत्वाच्या बाबींचा तांतडीनें निकाल लावणें अवश्य असतें त्या बाबतींत मंडळाच्या संमतिशिवायच तो हुकूम सोडूं शकतो. युद्ध किंवा तह व देशी संस्थानांशीं हिंदस्थान सरकारचा असलेला संबंध या बाबतींत हवे ते हुकूम हिंदुस्थानांतील कोणत्याहि अधिकाऱ्यास मंडळाच्या संमतिशिवायच त्याला देतां येतात. देशी संस्थानांशीं होणारा पत्रव्यवहारहि भारतमंडळापासून गुप्त राखतां येतो. या बाबतींतहि भारतमंत्रि आपल्याच तंत्राप्रमाणें

वागूं शकतो. पण अशा वेळीं मंडळाशीं मतविरोध कां झाला याचीं कारणें त्याला नोंदबुकांत नमूद करावीं लागतात. हिंदुस्थानांत पाठवावयाचा सर्व पत्रव्यवहार व हुकुम पाठविण्याच्या दिवसापूर्वीं सात दिवस अगोदर मंडळाच्या कचेरींत ठेवावे लागतात. प्रत्येक सभासदास कचेरींतील पत्रव्यवहार किंवा हुकुम वाचून झाल्यावर त्याबाबतींत आपलें मत नमूद करतां येतें. मा त्र्याचें मत बहुमताविरुद्ध असल्यास त्याचीं कारणें नमूद करून भारतमंत्रि तो पत्रव्यवहार किंवा हुकुम हिंदुस्थानांत पाठवितो. १९१५ च्या कायद्यानुसार हे अधिकार भारतमंत्र्यास प्राप्त झाले होते. १९१९ च्या कायद्यानुसार या अधिकारांत थोडा फरक करण्यांत आला आहे. प्रांतीय दिवाणांकडे सोंपविण्यांत आलेल्या बाबतींत भारतमंत्र्यांची देखरेख, ताबा व स्पष्ट आज्ञा करण्याची सत्ता जवळ जवळ नाहींशी करण्यांत आली आहे. याबाबतींत अखेरचा निर्णय देण्याची शिफारस भारतमंत्रि राजाला करूं शकतो. पार्लमेंटला हिंदुस्थानची सर्व प्रकारची माहिती पुरविण्याची जबाबदारी भारतमंत्र्यावर असतें. भारतमंत्रि हा राजाचा कायद्याचा सल्लागार आहे असें म्हणावयास हरकत नाहीं. हिंदुस्थानसंबंधींच्या विवक्षित बाबींत राजानें कोणता हुकुम अगर जाहिरनामा काढावा, कोणाची कोणत्या अधिकार पदावर नेमणूक करावी याची शिफारस तो राजाला करतो.

भारतमंत्र्याच्या हाताखालीं एक चिटणीस असतो. यास 'पार्लमेंटरी सेक्रेटरी' असें म्हणतात, भारतमंत्रि हा उमराव सभेच्या (पार्लमेंटचा एक शाखा) सभासद असल्यास हा चिटणीस प्रतिनिधि सभेचा सभासद असतो; भारतमंत्रि प्रतिनिधि सभेचा सभासद असल्यास हा चिटणीस उमरावसभेचा सभासद असतो पार्लमेंटच्या दोन शाखांत सभासदांकडून हिंदुस्थानविषयक विचारल्या जाणाऱ्या प्रश्नांचीं उत्तरें या दोघांकडून देण्यांत येतात. या चिटणीसाशिवाय दुसरा एक 'कायम चिटणीस' असतो. ग्रेटब्रिटनच्या कार्यकारीमंडळास राजीनामा द्यावा लागल्यास भारतमंत्रि व त्याच्या चिटणीसासहि राजीनामा द्यावा लागतो. कायम चिटणीसास मात्र राजीनामा देण्याचें कारण नसतें. भारत मंत्र्यास सालिना पांचहजार पौंड पगार मिळत असून हा पगार १९१९ पासून ब्रिटिश खजिन्यांतून देण्यांत येत असतो.

भारतमंडळ.

भारतमंत्र्याच्या मदतीला एक मंडळ असतें. यास आपण 'भारत-मंडळ' (कौन्सिल ऑफ सेक्रेटरी ऑफ स्टेट फॉर इंडिया) हें नांव देऊं. या मंडळांत निदान आठ व किमान बारा सभासद असतात. ही संख्या नक्की ठरविण्याचें भारतमंत्र्याच्या स्वाधीन असतें. या सभासदांची नेमणूक भारतमंत्र्याकडूनच करण्यांत येते. एखाद्या सभासदाची जागा रिकामी पडल्यास ती भरून काढण्याचा अधिकारहि भारतमंत्र्यास आहे. भारतमंड-ळांतील सभासदांस पार्लमेंटच्या दोन्हीं शाखांच्या अनुमतीनें राजा मंडळांतून कमी करूं शकतो. एकूण सभासदांपैकीं निदान निम्मे सभासद हिंदुस्थानां-तील दहा वर्षांचे रहिवाशी अगर नोकर असले पाहिजेत व त्यांची सभासद म्हणून नेमणूक करण्यांत येईपर्यंत त्यांना हिंदुस्थान सोडून पांच वर्षांहून अधिक काळ होतां कामा नये. सभासदत्वाची मुदत पांच वर्षें असून त्याच सभा-सदाची पुनः नेमणूक करतां येते. हा सभासद पार्लमेंटच्या कोणत्याहि शाखेचा सभासद असूं शकत नाहीं. यांस सालिना १२०० पौंड पगार व ६०० पौंड जादा भत्ता मिळत असतो. हा पगार व भत्ता हिंदुस्थानच्या किंवा ब्रिटिश उत्पन्नांतून देण्यांत यावा असा या बाबतींत विकल्प ठेवण्यांत आला आहे. भारतमंत्रि हाच भारतमंडळाचा अध्यक्ष असतो. उपाध्यक्षाची निवड करण्याचा व तसेंच त्यास कामावरून दूर करण्याचा अधिकार त्यास आहे. भारतमंत्रि बोलावील तेव्हां अगर महिन्यास निदान एकदां मंडळाची सभा भरत असते. सभेच्या प्रसंगीं अध्यक्षास सभासदत्वाचे साधारण मता-शिवाय निर्णायक मतहि असतें. भारतमंत्र्याच्या गैरहजेरींत मंडळानें पास केलेल्या प्रत्येक ठरावाला भारतमंत्र्याच्या लेखी संमतीची आवश्यकता असते. मतभेद झाल्यास भारतमंत्र्यास व मंडळाच्या सभासदांस आपलें मत नोंदून ठेवण्याचा अधिकार आहे.

राजप्रेषित (व्हॉईसराय).

विलायतेंतून हिंदुस्थानच्या राज्यकारभारावर नियंत्रण व देखरेख ठेवणारा भारतमंत्रि व त्याचे मंडळाचा येथवर विचार करण्यांत आला. आतां हिंदुस्थानांतील राज्ययंत्राचा विचार करूं. राजप्रेषित हाच हिंदुस्था-

नांतील सर्व श्रेष्ठ अधिकारी होय. याची नेमणूक भारतमंत्र्याच्या सल्ल्यावरून राजाकडून करण्यांत येते. १९१५ च्या कायद्यांत पुढील उल्लेख करण्यांत आला आहे—"हिंदुस्थानच्या राज्यकारभारावर देखरेख ठेवण्याची, त्यास वळण लावण्याची व त्यावर नियंत्रण राखण्याची सत्ता राजप्रेषिताला असून त्यानें भारतमंत्र्याकडून आलेले सर्व हुकूम योग्य रीतीनें पाळले पाहिजेत." राजप्रेषित हा राजाचा प्रत्यक्ष प्रतिनिधिच असल्याकारणानें त्यास राजास शोभणारे असे कांहीं विशेष अधिकार व हक्क आहेत. आपल्या अधिकारांत केलेल्या कृत्याबद्दल किंवा राजद्रोहरहित इतर कोणत्याहि गुन्ह्याबद्दल कोणत्याहि हॉयकोर्टांत त्याचेवर खटला भरतां येत नाहीं. गुन्हेगारास शिक्षेची माफी करण्याचा अधिकार त्यास आहे. राजप्रतिनिधीच्या दर्जास अवश्य असलेले सल्ला, आग्रह, शिफारस, विनंती किंवा स्पष्ट आज्ञा करण्याचे अधिकारीह त्यास आहेत.

हिंदुस्थानांतील वरिष्ठ कायदेमंडळानें पास केलेल्या ठरावाला संमति देणें, तो नामंजूर करणें, ठराव परत कायदेमंडळाकडे पाठविणें किंवा राजाच्या संमतिसाठीं राखून ठेवणें हें राजप्रेषिताच्या हातांत आहे. प्रांतिक कायदेमंडळांनीं पास केलेल्या ठरावांचे बाबतींतहि राजप्रेषिताला वरील प्रकारचे अधिकार बजावतां येतात. ज्या बिलावरील चर्चेमुळें हिंदुस्थानची शांति ढळण्याची भीति आहे असें राजप्रेषिताला वाटेल त्या बिलावरील कायदेमंडळांतील चर्चा थांबविण्याचा त्याला अधिकार आहे. वरिष्ठ कायदेमंडळाच्या दोन्हीं शाखांच्या संयुक्त सभा भरविणें, दोन्हीं सभा बरखास्त करणें किंवा त्यांची मुदत वाढविणें हीं कामें नियमांत ठरविलेल्या हद्दीपर्यंत त्याला करितां येतात. दोन्हीं सभागृहांत तो भाषण करूं शकतो. दोन्हीं सभागृहांत पास न होऊं शकलेला कायदा राजाची संमति घेऊन तो अंमलांत आणूं शकतो. आर्थिक बाबतींत त्याला आपली जबाबदारी पार पाडण्यास अवश्य असलेली रकम कायदेमंडळानें नाकारल्यास कोणत्या खात्याकडे किती रकम मंजूर करावयाची याबद्दलची सूचना राजप्रेषिताच्या शिफारसीशिवाय व त्याच्या कार्यकारी मंडळाच्या अनुमतिविना कोणासहि करतां येत नाहीं. कायदेमंडळाला ज्यावर मत देण्याचा अधिकार आहे अशा खर्चाच्या बाबतींत

विवाक्षित रक्कम संमिलित आहे किंवा नाहीं हेंहि ठरविण्याचा अंतिम अधिकार राजप्रेषितासच आहे.

कार्यकारी मंडळाच्या संमतीनें तो हॉयकोर्टाच्या तात्पुरत्या न्यायाधीशांची नेमणूक करतो. कार्यकारीमंडळाच्या उपाध्यक्षाचीहि तोच निवड करतो. कायदेमंडळाच्या वरिष्ठमंडळ या शाखेच्या अध्यक्षाची नेमणूक त्याच्याकडूनच होत असून विधिसंमितीच्या पहिल्या अध्यक्षाची नेमणूक त्याकडूनच करण्यांत आली होती. विधिसमितीच्या दुसऱ्या व त्यापुढील अध्यक्षांची निवड बिधसमितीकडून करण्यांत येत असते. विधिसमितीच्या सभासदांमधून कार्यकारीमंडळांतील सभासदांचे चिटणीसांची निवड करण्याचें काम राजप्रेषितास करावें लागतें. तसेंच भारतमंत्र्याच्या मध्यस्थीनें अनेक बड्या अधिकाऱ्यांची राजेसाहेबांस तो शिफारस करीत असतो.

राजप्रेषिताचें कार्यकारीमंडळ.

या मंडळाचे साधारण सभासदांची नेमणूक राजेसाहेबांकडून होत असते. या सभासदांची संख्या साधारणतः सहा असते. या सभासदांपैकीं निदान तीन इसम हिंदुस्थानांत निदान दहा वर्षें नोकरी केलेले असावे लागतात. एक सभासद इंग्लंड अगर आयर्लंडचा बॅरिस्टर अथवा स्काटलँडच्या वकील मंडळाचा सभासद किंवा दहा वर्षें हायकोर्टांत वकीलीचा धंदा केलेला असावा असा निर्बंध आहे. कोणाहि साधारण सभासदास लष्करी अंमलदार होतां येत नाहीं. भारतमंत्रि मात्र सेनापतीची मंडळाचा विशेष सभासद ह्मणून नेमणूक करूं शकतो. १९१९ पूर्वी ज्या प्रातांत कार्यकारीमंडळाची बैठक भरविण्यांत येई त्या प्रांताच्या अधिपतीलाहि (गव्हर्नर) मंडळाचा एक सभासद या नात्यानें मंडळाच्या बैठकींत भाग घेतां येत असे परंतु आतां असें होत नाहीं. राजप्रेषित हाच या मंडळाचा अध्यक्ष असतो.

मंडळाच्या सहा साधारण सभासदांना अनुक्रमें, गृहमंत्रि, आर्थिकमंत्रि, विधिमंत्रि, व्यापार आणि रेल्वे खात्यांचा मंत्रि, उद्योग धंदे व मजूर खात्याचा मंत्रि, आणि शिक्षण आरोग्य आणि जमीन यांचा मंत्र या अधिकाऱ्यांचीं कामें करावीं लागतात. राजप्रेषिताकडे परराष्ट्रीय मंत्र्याचें काम असतें. राजप्रेषित किंवा त्याचे गैरहजिरींत बैठकीचा दुसरा अध्यक्ष व एक सभासद

बैठकीस हजर असला कीं, मंडळाचें काम चालूं शकतें. बैठकी राजप्रेषिताच्या आज्ञेनुसार हव्या त्या प्रांतांत भरूं शकतात. मंडळाचें सर्व कामकाज राजप्रेषिताच्या नांवानें करण्यांत येतें. प्रत्येक कागदपत्रावर त्याच्या चिटणीसाची सही असते. बैठकीच्या स्थलीं राजप्रेषित हजर असूनहि आजारीपणामुळें तो सही करण्यास असमर्थ असल्यास बैठकींत पास झालेल्या प्रत्येक ठरावावर राजप्रेषिताची सही असावी लागते. सही करण्याचें नाकारल्यास मंडळाचा ठराव त्यास संमत आहे असें गृहित धरून ठरावाची अंमलबजावणी होऊं शकते. बहुमत बाजूला सारून राजप्रेषितानें एखादा ठराव पास केल्यास विरुद्ध बाजूच्या दोन साधारण सभासदांस मतभेदाची कारणें कळवून ती बाब भारत मंत्र्याच्या नजरेस आणतां येते. राजप्रेषित दौऱ्यावर असतां त्यास प्रांताधिपास किंवा इतर कोणत्याहि अधिकाऱ्यांस मंडळाच्या संमतिविना कोणताहि हुकुम देतां येतो. परंतु असा हुकुम भारतमंत्र्यास कळवावा लागतो. व असले हुकुम रद्द करण्याचा अधिकार भारतमंत्र्यास आहे.

वरिष्ठमंडळ व विधिसमिति.

वरिष्ठ कायदेमंडळाच्या दोनशाखां असून एकीस **वरिष्ठमंडळ** (कौन्सिल ऑफ स्टेट) व दुसरीस **विधिसमिति** (लेजिस्लेटिव्ह असेंव्ली) अशीं नांवें आहेत. बिल दोन्हीं शाखांत पास होऊन त्यावर राजप्रेषिताची सही झाली म्हणजे त्यास कायद्याचें स्वरुप प्राप्त होतें. वरिष्ठमंडळांतील सभासदांची संख्या ६० असून यांपैकीं कांहीं सरकारी अधिकारी, कांहीं सरकारनियुक्त व कांहीं लोकनियुक्त असतात. सरकारी अधिकारी २० हून अधिक असत नाहींत. लोकनियुक्त सभासदांची संख्या ३३ असते. मंडळाच्या सभासदांमधूनच एखाद्या इसमाची मंडळाचा अध्यक्ष म्हणून राजप्रेषिताकडून नेमणूक करण्यांत येत असते.

विधिसमितीमध्यें एकुण १४४ सभासद असून पैकीं १०३ लोकनियुक्त व ४१ सरकारनियुक्त असतात. सरकारनियुक्तांपैकीं २६ सभासद खास सरकारी अधिकाऱ्यांपैकीं असतात. ही संख्या थोडी फार वाढवितांहि येते पण एकूण संख्येच्या पांच सप्तमांश सभासद लोकनियुक्त असले पाहिजेत व बाकीच्या दोन सप्तमांशापैकीं दोन तृतियांश सभासद सरकारी अधिकारी

असले पाहिजेत असा निर्बंध आहे. विधिसमितीच्या अध्यक्ष व उपाध्यक्षाच्या निवडणुकीला राजप्रेषिताच्या संमतीची आवश्यकता असते. अध्यक्ष किंवा उपाध्यक्षांनीं आपल्या सभासदत्वाचा राजिनामा दिल्यास त्यांस आपल्या पदाचाहि त्याग करावा लागतो. विधीसमितीनें निंदाव्यंजक ठराव केला व त्या ठरावास राजप्रेषितानें मान्यता दिली तरीहि अध्यक्षाला किंवा उपाध्यक्षाला आपल्या पदाचा त्याग करावा लागतो. अध्यक्ष व उपाध्यक्ष यांचा पगार विधिसमितिकडून ठरविण्यांत येतो. राजप्रेषित आज्ञा करील त्या जागीं विधिसमिति व वरिष्ठ मंडळाच्या बैठकी भराविण्यांत येतात. या सभांच्या बैठकी लांब मुदतींकरितां राजप्रेषित तहकूबहि करूं शकतो. अध्यक्षाला मात्र बैठकींचें काम तात्पुरतेंच तहकूब करतां येतें.

वरिष्ठ मंडळाची मुदत पांच वर्षें असून विधिसमितीची तीन वर्षें आहे पण मुदतींपूर्वीहि कोणतेहि सभागृह राजप्रेषिताला बरखास्त करतां येतें किंवा त्याची मुदत वाढवितां येतें. बरखास्तीनंतर सभागृहाच्या बैठकाकरितां सहा (भारतमंत्र्याच्या अनुमतीनें नऊ) महिन्याच्या आंतील तारीख त्याला निश्चित करावी लागते.

कोणाहि सरकारी नोकरास या सभागृहाचे लोकनियुक्त सभासद होतां येत नाहीं. यदाकदाचित एखादा नोकर निवडला गेलाच तर त्याला आपल्या नोकरीचा राजीनामा द्यावा लागतो. तसेंच एकाच इसमास दोन्हीं सभागृहाचे सभासद होतां येत नाहीं. एका सभागृहाचा सभासद असून तो दुसऱ्या सभागृहाचा सभासद निवडला गेल्यास त्याला एका सभागृहाचा राजीनामा द्यावा लागतो. राजप्रेषिताच्या कार्यकारीमंडळांतील प्रत्येक सभासदाला कोणातरी एका सभागृहाचा सभासद करण्यांत येतें. या सभासदांना दोन्हीं सभागृहांत भाषणें करतां येतात पण दोन्ही सभांचे सभासद मात्र त्यांस राहतां येत नाहीं.

मतदानाचा हक्क.

मतदारांचें मुसलमान व मुसलमानेतर मतदारसंघ हें सर्व साधारण वर्ग आहेत. कांहीं जातींच्या व कांहीं अल्पसंख्यांक व्यक्तिसमुहाच्या हक्कांचे संरक्षण व्हावे म्हणून त्यांचे साठींहि कायदेमंडळांत कांहीं जागा राखून ठेवण्यांत आल्या आहेत. मतदानाच्या पात्रतेचे नियम निरनिराळ्या प्रांतांत व निरनि-

राळ्या मतदार संघाकरितां निरनिराळे आहेत. जो ब्रिटिश नागरिक नाहीं, ज्याच्या वयाला २१ वर्षें झालेली नाहींत, फौजदारी गुन्ह्यांत शिक्षा भोगून ज्याची विवक्षित मुदत [साधारणतः ५ वर्षे] उलटली नाहीं त्याला व जाति, वास्तव्य, घराची मालकी, प्राप्ती वरील कर, धंद्यावरील कर, कंपन्यावरील कर, लष्करी पेन्शन, जमीनीची मालकी यापैकीं एखाद्या बाबतींत विवक्षित अट पूर्ण करणाऱ्याला मतदानाचा अधिकार आहे. स्त्रियांना मतदानाचा हक्क देणें किंवा न देणें हें ठरविण्याचा अधिकार प्रांतिक विधिमंडळांना देण्यांत आला आहे. व या सवलतीचा फायदा घेऊन मुंबई, मद्रास, बँगाल, मध्यप्रांत-वऱ्हाड इत्यादि प्रांतांत स्त्रियांना हा हक्क देण्यांत आला आहे. वरिष्ठ कायदे मंडळाच्या निवडणुकींत प्रांतिक विधिमंडळाच्या सभासदांनाहि मतदानाचा हक्क असतो. वरिष्ठ कायदे मंडळांतील दोन्हीं शाखांच्या सर्व साधारण मतदारसंघातर्फें निवडावयाच्या सभासदांची निवडणूक प्रांतनिहाय करण्यांत येते.

सभागृहांतील कामकाज.

एका सभागृहानें पास केलेलें बिल जसेंच्या तसेंच किंवा एखाद्या उपसुचनेसह दुसऱ्या सभागृहानें पास न केल्यास सदर बिलाचा पुनः विचार करण्याकरितां राजप्रेषित दोन्हीं सभांची संयुक्त बैठक बोलावूं शकतो. अशी बैठक भरण्यापूर्वी दोन्हीं सभागृहांतील कांहीं पूर्वनियुक्त सभासद एकत्र जमून मतभेदाच्या कारणांचा आपसांत खल करतात व एकमत होण्याचा कितपत संभव आहे याचा विचार करतात.

देशाच्या वार्षिक अंदाजपत्रकाचा खर्डा दोन्हीं सभागृहांत सादर करण्यांत येतो. पण राजप्रेषिताच्या संमतिशिवाय कोणत्याहि खर्चाच्या बाबींतील रकम कमीअधिक करण्याचा अधिकार कोणाहि सभागृहास नाहीं. कर्ज व बुडितनिधी वरील व्याज, कायद्यान्वयें निश्चित करण्यांत आलेला खर्च, राजेसाहेब व भारतमंत्रि यांनीं नेमलेल्या अधिकाऱ्यांचे पगार व पेन्शनी, चीफकमिशनर व ज्युडिशियल कमिशनरांचे पगार, धार्मिक व राजकीय कामासाठीं व संरक्षणासाठीं निश्चित केलेल्या रकमा यांवर सभागृहांत मतें घेतां येत नाहींत व चर्चाहि करतां येत नाहीं. इतर खर्चाच्या रकमांत

काटछाट सुचवितां येते. अशारीतीनें विधिसमितीनें पास केलेलें अंदाजपत्रक राजप्रेषिताला सादर करण्यांत येतें. देशांत शांतता व सुव्यवस्था राखण्यासाठीं नामंजूर केलेली रकम किंवा कमी केलेली रकम अवश्यच आहे असें राजप्रेषिताला वाटल्यास तो या रकमा आपल्या अधिकारांत मंजूर करूं शकतो.

१८६० नंतर ब्रिटिशपार्लमेंटनें हिंदुस्थानबाबत केलेले कायदे (यांत लष्करसंबंधीच्या कायद्याचा अंतर्भाव होतो.) भारतमंत्र्याला ग्रेटब्रिटनमध्यें हिंदुस्थानकरितां कर्ज उभारण्याचा अधिकार देणारा कायदा हे रद्द करणें किंवा यांत बदल सूचविण्याचा अधिकार पार्लमेंटनें तसा अधिकार दिल्याविना कोणाहि सभागृहास नाहीं. ग्रेटब्रिटनच्या राज्यघटनेला विघातक, पार्लमेंटच्या किंवा ब्रिटिश राजनिष्ठेला धक्का पोंचविणारें बिल अगर ठराव हिंदुस्थानच्या कायदेमंडळाला पास करतां येत नाहीं. हॅायकोर्टाशिवाय इतर कोणत्याहि न्यायमंदिराला भारतमंत्र्याच्या आज्ञेविना ब्रिटिश नागरिकास अथवा त्याच्या मुलास देहदंडाची शिक्षा देण्याचा अधिकार राजप्रेषित किंवा विधिसमिती देऊं शकत नाहीं. हॅायकोर्ट रद्द करावयाचे झाल्यासहि भारतमंत्र्याच्या संमतीची अवश्यकता असते. राजप्रेषिताची आगाऊ परवानगी घेतल्याविना पुढील बाबीसंबंधीचे बिल कायदेमंडळाच्या कोणत्याहि सभागृहांत आणतां येत नाहीं.

(१) सार्वजनिक कर्ज व उत्पन्न, (२) हिंदुस्थानांत राहणाऱ्या कोणत्याहि जातीचें धर्माचार अथवा धर्मविधि (३) लष्कर किंवा आरमाराची शिस्त. (४) देशी संस्थानें व परराष्ट्रें यांबरोबर हिंदुस्थान सरकारचे असलेले संबंध (५) वरिष्ठ कायदे मंडळाच्या बाबतींत सर्व किंवा कांहीं प्रांतिक प्रजाजन (६) प्रांतिक कायदा रद्द करणें किंवा त्यांत दुरुस्ती सुचविणें (७) राजप्रेषितानें पास केलेला कायदा किंवा त्यानें काढलेला हूकुम रद्द करणें किंवा त्यांत बदल करणें.

हॅाय कमिशनर

भारतमंत्रि व राजप्रेषित यांच्यामध्यें आगळा एक अधिकारी असून हा राजेसाहेबाकडून नेमण्यांत येत असतो. याचें निवासस्थान विलायत हें असतें. या अधिकाऱ्यांस 'हॅाय कमिशनर' ही संज्ञा आहे. या अधिकाऱ्याचा पगार सालिना ३००० पौंड असून हा पगार व त्याचे आफिसचा इतर खर्च हिंदुस्थानच्या खजिन्यांतून देण्यांत येतो. या अधिकाऱ्याची मुदत

पांच वर्षे असतें. भारतमंत्रि व राजप्रेषित यांमधील बहुतेक सर्व व्यवहार या अधिकाऱ्याच्या मध्यस्तीनें होत असतो. या अधिकाऱ्याची जागा १९१५ मध्यें निर्माण करण्यांत आली.

ब्रिटिश पार्लमेंटचा ताबा.

विधिसमिति व प्रांतिक विधिमंडळांना जे अधिकार प्राप्त झालेले आहेत ते त्यास पार्लमेंटच्या कायद्यानुसार प्राप्त झालेले आहेत. अर्थात् जेव्हां या कायद्यांतील तत्वाला हानि पोंचण्याचा प्रश्न उपस्थित होतो तेव्हां पार्लमेंट त्यांच्या कारभारावर नियंत्रण घालतें. राजप्रेषित किंवा प्रांताधिप यांना विधिसमिति किंवा विधिमंडळाच्या संमतिविना आपल्या अधिकारांत केलेल्या कायद्यांना पार्लमेंटची मंजुरी लागते. भारतमंत्र्याच्या अधिकाराची (प्रांतातील राखीव व सोंपीव खात्यासंबंधींची) कक्षा शिथिल करण्यासहि पार्लमेंटच्या दोन्हीं सभागृहांची मंजुरी लागते. सोंपीव खात्याच्या बाबतींत तर राजेसाहेबांच्याहि संमतीची जरुरी असते. दर दहा वर्षांनी सुधारणांची चवकशी करण्याकरितां एक ' कमिशन ' नेमण्यांत यावें असें १९१९ च्या कायद्यानुसार ठरविण्यांत आलें आहे. हें कमिशन नेमण्यासहि पार्लमेंटची संमति लागते. वरिष्ठ अधिकाऱ्यांच्या नेमणुकीलाहि पार्लमेंटची संमति अवश्य असते. हिंदुस्थानाबाहेर हिंदी लष्कराप्रित्यर्थ झालेल्या खर्चाला पार्लमेंटच्या मंजुरीची अवश्यकता असते. हिंदुस्थानचे वार्षिक अंदाजपत्रक पार्लमेंटच्या दोन्ही सभागृहांसमोर दरसाल मांडण्यांत येतें; आणि याच वेळीं हिंदी प्रश्नावर थोडा फार वादविवाद होतो. अलीकडे भारतमंत्र्याचा पगार ब्रिटिश खजिन्यांतून देण्यांत येत असल्यामुळें हिंदुस्थानसंबंधीच्या प्रश्नांकडे ब्रिटिश पार्लमेंटचे अधिकाधिक लक्ष वेधूं लागलें आहे. परंतु समान्यतः पार्लमेंटच्या सभासदांस हिंदुस्थानसंबंधीची फार थोडी माहिती असते यामुळें हिंदी प्रश्नांवर कडाक्याचा वादविवाद सहसा कधीं होत नाहीं. कार्यकारी मंडळाचा सभासद या नात्यानें भारतमंत्र्यावर पार्लमेंटांत उपस्थित होणाऱ्या हिंदुस्थानविषयक सर्व प्रश्नांची उत्तरें देण्याची बबाबदारी असते. भारतमंत्रि हा पार्लमेंटच्या एका शाखेचा सभासद असल्यास त्याचा चिटणीस दुसऱ्या शाखेचा सभासद असतो व हे दोघे दोन सभागृहांत विचारल्या जाणाऱ्या प्रश्नांचीं उत्तरें देतात.

तत्वतःदृष्ट्या पाहिल्यास हिंदुस्थानचे बाबतींत कर्तुंकर्तुमन्यथाकर्तुम् शक्ति पार्लमेंटच्या हातांत असून भारतमंत्रि व राजप्रेषित हे पार्लमेंटच्या हुकुमाचे ताबेदार असतात. व्यवहारांत पार्लमेंटचा जबाबदार सभासद या नात्यानें भारतमंत्रि हाच हिंदुस्थानच्या राज्यकारभाराचें धोरण ठरवीत असतो. त्यानें केलेल्या कृत्यांना पार्लमेंटच्या नामधारी अनुमताची आवश्यकता असते व सामान्यतः ती तशी मिळतेहि.

प्रांतिक शासनसंस्था.

१९१९ च्या कायद्यानें राज्यकारभाराच्या खात्यांची मध्यवर्ती व प्रांतिक आणि प्रांतिक खात्यांची पुनः सोंपीव व राखीव खातीं अशी विभागणी करण्यांत आली आहे. मध्यवर्ती खात्यांमध्यें ह्मणजे मध्यवर्ती सरकारच्या ताब्यातील खात्यांमध्यें परराष्ट्रीय राजकारण, संरक्षण, वाहतूक, आरमार, जकात नाणें पाडणें, बंदरें व किनाऱ्यावरील ताबा, पोष्ट व तारायंत्रें, पुस्तकें व चित्रें यांच्या मालकीहक्काचा कायदा, मुलकी व फौजदारी कायदा आकाशस्थ ग्रहनिरीक्षण संबंधीचीं कामें यांचा समावेश होतो. मध्यवर्ती सरकारच्या अधिकार क्षेत्रांत सुमारें ४४ बाबींचा समावेश करण्यांत आला असून प्रांतिक सरकारच्या अधिकार क्षेत्रांत सुमारें ५२ विषय गोवण्यांत आले आहेत. यापैकीं सोंपीव खात्यांत स्थानिक स्वराज्य, वैद्यक, शिक्षण, पब्लिकवर्क्स, शेतकी, पशुवैद्यक, जंगल, अबकारी, सहकारी पतपेढ्या, नोंदणी इत्यादींचा समावेश होतो.

प्रांताधिप व त्याचें कार्यकारी मंडळ.

प्रांतावरील मुख्य अंमलदाराला '**प्रांताधिप**' (गव्हर्नर) ही संज्ञा आहे. हा राखीव खात्यांचा कारभार राजप्रेषिताच्या देखरेखीखालीं व आपल्या कार्यकारी मंडळाच्या सभासदांच्या मदतीनें करतो व सोंपीव खात्यांचा कारभार दिवाणांच्या मदतीनें करतो. हिंदुस्थान सरकारचें हितसंबंध सुरक्षित राहावें ह्मणून अवश्य तेव्हां मध्यवर्ती सरकार सोंपीव खात्यांच्या कारभारांतहि आपला हात घालूं शकतें.

हिंदुस्थानचे राज्यकारभाराच्या सोईसाठीं पंधरा विभाग करण्यांत आले असून प्रत्येक विभागाला 'प्रांत' अशी संज्ञा आहे. फार मोठ्या प्रांताला

'इलाखा' असें ह्मणण्यांत येतें. मुंबई, मद्रास, व बंगाल हे तीन इलाखे व संयुक्त प्रांत, पंजाब, बिहार ओरिसा, मध्यप्रांत-वऱ्हाड, आसाम आणि ब्रह्मदेश हे सहा प्रांत या नऊ विभागांना 'प्रांताधिपांचे प्रांत' असें ह्मणतात कारण यापैकीं प्रत्येक विभागाचा कारभार प्रांताधिपाकडून चालविण्यांत यतो.

प्रांताधिपाची नेमणूक भारतमंत्र्याच्या शिफारसीवरून राजेसाहेबांकडून करण्यांत येतें. सर्व हिंदुस्थानांत ज्याप्रमाणें राजप्रेषिताला कांहीं विशेष हक्क व अधिकार उपभोगितां येतात तसेंच हक्क व अधिकार आपल्या प्रांतापुरतें प्रांताधिपालाहि उपभोगितां येतात. यांची नेमणूक साधारणतः पांच वर्षांकरितां करण्यांत येते. प्रांताधिपाच्या मदतीला एका कार्यकारी मंडळाची योजना असून या मंडळांत अधिकांत अधिक चार पर्यंत सभासद असूं शकतात. या सभासदांचा नेमणूकहि राजेसाहेबांकडूनच होत असतें. प्रांताधिप हाच या मंडळाचा अध्यक्ष असून मंडळाच्या सभासदांमधून एकाची तो उपाध्यक्षाचें जागीं नेमणूक करतो. कार्यकारी मंडळाच्या सभासदांकडे राखीव खात्यांचा कारभार असतो.

दिवाण व त्यांचे अधिकार

सोंपीव खात्यांचा कारभार पाहण्याकरितां 'दिवाणां' ची योजना असून प्रांतिकविधिमंडळाच्या सभासदांमधून प्रांताधिप त्यांची नेमणूक करतो. प्रांतिक विधिमंडळांत जो बहुमतवाला राजकीय पक्ष असेल त्याच्याच पुढाऱ्याची बहुधा दिवाणांचे जागीं नेमणूक करण्यांत येतें. असें न केल्यास बहुमतवाल्या पक्षाकडून त्याचेविरूद्ध निंदाव्यंजक ठराव आणला जाण्याचा व त्याला काम करणें अशक्य करण्यांत येण्याचा संभव असतो. प्रांतिक कार्यकारीमंडळाच्या सभासदांइतका पगार दिवाणांस मिळूं शकतो. पण विधिमंडळास पगाराची रकम कमी करण्याचाहि अधिकार आहे. दिवाण हे विधिमंडळाचे सभासद नसल्यास त्यांस सहामाहन्याचे वर दिवाणपदावर राहतां येत नाहीं.

प्रांताधिप हा दिवाणांच्या सल्लयानें सोंपीव खात्याचा कारभार चालवितो. दिवाणांशीं मतभेद झाल्यास आपल्या मताप्रमाणें वर्तन करण्याचा प्रांताधिपास अधिकार आहे. भारतीय व प्रांतिक भृत्यमंडळांतील (इंडियन व प्राव्हिन्शियल सर्व्हिसेस) नोकरांस कमी करणें झाल्यास किंवा त्यांच्या पगारांत बदल

करावयाचा झाल्यास किंवा भारतीय भृत्यमंडळांत एखाद्याचा अंतर्भाव करावयाचा झाल्यास दिवाणांस प्रांताधिपाची संमति घ्यावी लागते.

प्रांतिक वि॥ मंडळें.

प्रांतातील कायदे करणारी संस्था म्हटली म्हणजे 'विधिमंडळ' (लेजिस्लेटिव्ह कौन्सिल) ही होय. निरनिराळ्या प्रांतातील लोकसंख्येनुसार त्या त्या प्रांतांतील विधिमंडळांतील सभासदांची संख्या निश्चित करण्यांत आली आहे. बंगाल १४०, मद्रास १२५, मुंबई १११, संयुक्तप्रांत ११८, पंजाब ८३, मध्यप्रांत वऱ्हाड ७२, आसाम ५३, बिहारओरिसा ९८, ब्रह्मदेश १०१, याप्रमाणें निरनिराळ्या प्रांतिक विधिमंडळांतील सभासदांची संख्या आहे. एकूण संख्येपैकीं एक पंचमांशाहून अधिक सरकारी सभासद असत नाहींत. बिलें तयार करण्याच्या कामांत तज्ज्ञ असलेला असा आसाम करितां एक व इतर प्रांतांत अधिकांत अधिक दोन जादा सभासद नेमण्याचा प्रांताधिपास अधिकार देण्यांत आला आहे.

विधिमंडळांच्या कायदे करण्याच्या अधिकाराला वरिष्ठ कायदे मंडळाप्रमाणेंच निर्बंध घालण्यांत आले आहेत. परराष्ट्रीयसंबंध, पार्लमेंटच्या कायद्यांस बाधक, लष्कर आरमार व विमानदळ, मध्यवर्तीसरकारच्या कक्षेंतील विषय यांवर कायदे करण्याचा अधिकार प्रांतिक विधिमंडळांस नाहीं. वार्षिक अंदाजपत्रकाचे बाबतींतहि वरिष्ठमंडळांत पाळले जाणारे निर्बंध प्रांतिक विधिमंडळांना पाळावे लागतात. हिंदुस्थान सरकारची खंडणी, कर्जावरील व्याज, राजेसाहेबांनीं नेमलेल्या अधिकाऱ्यांचे पगार व पेन्शनी, कायद्यान्वयें निश्चित करण्यांत आलेल्या रकमा, हायकोर्टाचे न्यायाधीश व अॅडव्होकेट जनरलचा पगार या रकमांवर प्रांतिक विधिमंळांत मतें घेतां येत नाहीं किंवा चर्चाहि करतां येत नाहीं. वादांचे बाबतींत प्रांताधिपानें दिलेला निकाल अखेरचा समजण्यांत येतो. विधिमंडळांत पास झालेलें कोणतेंहि बिल राजप्रोषिताच्या मताकरितां राखून ठेवण्यांत आल्यास तसे झाल्यापासून सहा महिन्याचे आंत राजप्रोषितानें त्यास आपली संमति न दिल्यास बिल रद्द ठरतें. प्रांतिक विधिमंळानें पास केलेलें कोणतेंहि बिल राजप्रोषिताला राजेसाहेबांच्या मताकरितां राखून ठेवतां येतें.

प्रांताचा प्रत्यक्ष कारभार निरनिराळया खात्यांच्या चिटणीसांकडून करण्यांत येतो. या चिटणीसांच्या कचेरीस 'सेक्रेटरिएट' किंवा 'कार्यवाहकांची कचेरी' असें नांव आहे. निरनिराळया प्रांतांत कामाच्या मानानें चिटणीसांची संख्या कमीअधिक असते.

प्रांताचे विभाग व त्यांचा कारभार.

प्रत्येक प्रांताचे छोटे विभाग असून एका विभागांत ४ ते ६ जिल्ह्यांचा समावेश होतो. मद्रासेंत 'जिल्हा' हाच प्रांतातील छोटा विभाग होय. विभागावरील प्रख्य अंमलदारास **विभागाधिपति** (कमिश्नर) अशी संज्ञा आहे. विभागांतील कारभाराबद्दल हा प्रांताधिपास जबाबदार असतो. विभागाचे छोटे विभाग 'जिल्हे' हे असून जिल्ह्याच्या मुख्य अधिकाऱ्यास कांहीं प्रांतांत '**कलेक्टर**' व कांहीं प्रांतांत '**डेप्युटिकमिश्नर**' असें ह्मणतात. पूर्वी या अधिकाऱ्यांकडे न्यायदानाचेंहि काम असे. पण हें काम अलीकडे जिल्हा-न्यायाधीशांकडे सोंपविण्यांत आलें आहे. मुख्यतः सारावसुलीचें काम यांच्याकडे असतें. हा जिल्ह्यांतील सरकारचा प्रतिनिधि होय. शिक्षण, आरोग्य, तुरुंग, जंगल, पब्लिकवर्क्स इत्यादि खातीं निरनिराळीं असलीं तरी जिल्ह्यांतील या खात्यांच्या अधिकाऱ्यांना जिल्हाधिकाऱ्याच्या सल्ल्यानें आपलीं कामें करावीं लागतात. जिल्ह्याचा खजिना त्याच्या ताब्यांत असतो. नगरसभा व जिल्हामंडळें हीं प्रातिनिधिक स्वरुपाची झाल्यापासून जिल्ह्याधिकाऱ्याचे या संस्थांच्या कामकाजाबाबतचे हक्क मर्यादित झाले आहेत. जिल्ह्यांतील सर्व खात्यांच्या कामकाजावर देखरेख ठेवण्याचें काम जिल्ह्याधिकाऱ्याचें आहे. दोनवर्षेपर्यंत शिक्षा करण्याचा व १००० रु. पर्यंत दंड करण्याचाहि अधिकार जिल्ह्याधिकाऱ्यास आहे.

जिल्ह्याच्या छोट्या विभागांस 'तालुका' किंवा 'तहसिल' हें नांव असून त्यावरील अंमलदारास 'तालुकदार' (डेप्युटिकलेक्टर) किंवा 'तहसिलदार' असें ह्मणतात. एकाजिल्ह्यांत ३ ते ८ पर्यंत तालुके किंवा तहसिल्या असतात. डे. कलेक्टर व तहसिलदार यांच्या हाताखालीं सबडेप्युटिकलेक्टर व नायब तहसिलदार हे अधिकारी असतात. हिंदुस्थानच्या शासनयंत्रांतील तालुका किंवा तहसिल हा सर्वांत लहान विभाग होय.

फौजदारी खटल्यांत पंचांची पद्धति स्विकारण्यांत आली आहे. मुलकी दाव्यांत पंच नेमण्यांत येत नाहींत. ज्या मागसलेल्या जिल्ह्यांत 'पंच' नेमतां येत नाहींत तेथें 'मदतन्यायाधीश' (असेसर) नेमण्यांत येनात. मदतन्यायाधीश न्यायाधीशाजवळ बसून न्यायाधीशास मदत करतात परंतु त्याच्या निकालावर हे ताबा ठेऊं शकत नाहींत. हॉयकोर्टांत नऊ पंच (ज्युरी) नेमण्यांत येतात. खालच्या न्यायमंदिरांत प्रांतिक सरकारनें ठरविलेल्या संख्येइतके परंतु नऊहून कमी पंच नेमण्यांत येतात. मुख्य न्यायाधीशानें सामान्यतः बहुमताचा निकाल मान्य करावयास पाहिजे. परंतु बहुमताचा निकाल चुकीचा आहे असें त्यास वाटल्यास या बाबतींत हॉयकोर्टाचा सल्ला घेऊन त्याला न्याय द्यावा लागतो.

मुलकी दाव्यांचा निवाडा करण्याचें काम ज्या न्यायमंदिरांकडे असते त्यांचेहि तीन प्रकार आहेत. त्यांस डिस्ट्रिक्टकोर्ट, सबजज्जकोर्ट व मुन्सिफकोर्ट अशीं नांवें आहेत डिस्ट्रिक्टकोर्टांत न्यायदेण्याचें काम जिल्हा व सेशन जज्जाकडून करण्यांत येतें. या कोर्टांत जिल्ह्यांतील सर्व दाव्यांचा विचार करण्यांत येतो. मुन्सिफ कोर्ट हें मुलकी दाव्यांचे विचार करणारें सर्वांत खालचें न्यायमंदिर होय. यांमध्यें १००० रु. हून (कांहीं बाबतींत २०० रु. हून) कमी किंमतीचे दावे येतात. मुन्सिफ कोर्टांतून जिल्हा न्यायाधीशाकडे अपील नेण्यांत येतें जिल्हा न्यायाधीशाला वाटल्यास तो सदर खटला चालविण्याचें काम सबजज्जकडे सोंपवितो. सबजज्जच्या निकालावरील अपील जिल्हा न्यायाधीश ऐकतो. एक हजार रुपयांहून अधिक किंमतीच्या दाव्याचें अपील सरळ हॉयकोर्टांत जाऊं शकतें. जिल्हा न्यायाधीशाच्या निकालावरहि हॉयकोर्टांत अपील नेतां येतें.

कांहीं प्रांतांत राजधानीच्या व जिल्ह्याच्या ठिकाणीं 'छोटीं न्यायमंदिरें' (स्मालकॉजकोर्टें) असतात. यांत लहान रकमांचे दावे निकालांत काढण्यांत येतात. या न्यायमंदिरांतील न्यायदानाचें काम सबजज्जकडे किंवा मुन्सिफकडे दिलें जाऊं शकतें. प्रांतांतील मुख्य ठिकाणीं दोन ते अडीच हजार रुपये पर्यंतचे दावे या न्यायमंदिरांत प्रथम सुनावणीकरितां घेण्यांत येतात. मुंबई व कलकत्ता येथें कारोनरचें कोर्ट असून याकडे अपघातानें मृत्यु पाव-

केल्या इसमांच्या प्रेतांची चवकशी करण्याचें काम असतें. इतरत्र हें काम पोलिस अधिकारी व इतर न्यायाधिशांकडून करण्यांत येतें.

स्थानिक स्वराज्यसंस्था

स्थानिक स्वराज्यासाठीं शहरें व खेडीं असे जिल्ह्याचे विभाग करण्यांत आले असून शहरांचा कारभार नगरसभांकडून व खेड्यांचा कारभार निरनिराळ्या मंडळाकडून करण्यांत येतो. मद्रास प्रांतांत 'खेडें' किंवा 'ग्राम' हाच स्थानिक स्वराज्याचा सर्वांत छोटा विभाग होय. बंगालमध्यें 'ग्रामसंघ' (युनियन) हा छोटा विभाग समजण्यांत येतो. इतर प्रांतांत तालुका हाच छोटा विभाग समजण्यांत येतो.

खेड्यांतील स्थानिकस्वराज्याचें काम करणारी संस्था 'ग्रामपंचायत' ही असून खेड्यांच्या संघाचें काम 'सांघिकमंडळा' (युनियन बोर्ड) कडून करण्यांत येतें. तालुक्याकरितां 'तालुका-मंडळा'ची योजना असून जिल्ह्यांतील स्थानिकस्वराज्यसंस्थेस 'जिल्हामंडळ' (डिस्ट्रिक्ट बोर्ड) हो संज्ञा आहे. ग्रामपंचायत, सांघिकमंडळ, तालुकामंडळ व जिल्हामंडळ ह्या अनुक्रमानें वरच्यावरच्या दर्जाच्या संस्था आहेत. सांघिकमंडळांत ग्रामपंचायतींनीं निवडलेलें, तालुकामंडळांत सांघिकमंडळांनीं (जेथें 'ग्रामसंघ' नसतील तेथें ग्रामपंचायतींनीं) निवडलेलें व जिल्हामंडळांत तालुकामंडळांनीं निवडलेले बरेचसे सभासद असतात. लोकनियुक्त व सरकारनियुक्त सभासदांचें प्रमाण निरनिराळ्या प्रांतांत निरनिराळें (एक द्वितियांश पासून तीन चतुर्थांशपर्यंत लोकनियुक्त व बाकीचे सरकारनियुक्त) आहे. या मंडळांचे अध्यक्ष पूर्वी स्थानिक सरकारी अधिकारी (कलेक्टर किंवा डे. कमिश्नर, डे. कलेक्टर अथवा तहसिलदार इ.) असत पण अलीकडे अध्यक्षांची निवड मंडळाकडून करण्यांत येत असते.

मंडळांचीं कामें.

ग्रामपंचायत व सांघिकमंडळाला स्थानिक आरोग्य, रस्ते, शांतता संरक्षण, दवाखाने, विहिरी व प्राथमिक शाळा यांच्या कामाकडे लक्ष पुरवावें लागतें. यांचे कर आकारण्याचे अधिकार बरेच मर्यादित आहेत. तालुका व

जिल्हामंडळांचे कामकाज करण्यासाठीं बरेच अधिकारी व नोकर नेमावे लागतात. या मंडळांना कामेंहि बरींच असतात. तालुकामंडळाला जिल्हामंडळांचे हुकूम पाळण्याचे काम करावें लागतें. जिल्हामंडळानें जिल्हामंडळांतील रस्ते, पूल, दवाखानें, पशूंचे दवाखानें, प्राथमिक शिक्षण हीं कामें करावीं लागतात. मंडळांकडून डिस्ट्रिक्ट इंजिनियर, पशुवैद्य व इतर बरेच कारकून नेमण्यांत येतात. प्रांतिक शिक्षण खात्याशीं सहकार्य करुन मंडळ प्राथमिक शिक्षणाचें काम करतें.

मंडळाची उत्पन्नाचीं मुख्य साधनें म्हटली म्हणजे जमीनीवरील कर, रस्त्यांवरील नाक्यांचें उत्पन्न, भाजीपाला फळफळावळ यांवरील कर, कोंडवाड्यांतील फी व प्रांतिक सरकारकडून मिळणारी रकम हीं होत.

नगरसभा व त्यांचीं कर्तव्यें

ज्या गांवांत नगरसभा स्थापल्यापासून गावांचे हित होईल असें प्रांतिक सरकारास वाटेल तेथें ‘ नगरसभा ’ (म्युनिसिपालिटी) स्थापन करण्याचा अधिकार प्रांतिक सरकारला देण्यांत आला आहे. साधारणतः २००० लोकवस्तीच्या गांवांत नगरसभा स्थापली जाऊं शकते. नगरसभेचें कामकाज ‘ नगरसभे (म्युनिसिपलकमिटी) कडून करण्यांत येतें. या मंडळांतील कांहीं सभासद (साधारणतः एक द्वितियांश ते तीन अष्टमांश) लोकनियुक्त असून बाकीचे सरकार नियुक्त असतात. मंडळांतील सरकारी अधिकाऱ्यांची संख्या बरीच मर्यादित असते. सरकार बहुधा अल्पसंख्यांकाच्या हिताचे संरक्षण करण्याच्या दृष्टीनें सभासदांची निवड करते.

नगरसभेची मुदत बहुधा तीन वर्षें असतें. नगरसभेचीं कर्तव्यें पार पाडण्यांत नगरसभेकडून चूक झाल्यास प्रांतिक सरकार नगरसभेच्या कारभारांत हात घालूं शकतें. प्रसंगीं एखाद्या शहराची नगरसभाहि बंद करण्याचा अधिकार प्रांतिक सरकारास आहे. सार्वजनिक शांततेचा नाश करणाऱ्या गोष्टी न करण्याबद्दल आपल्या हद्दींतील नगरसभेला जिल्हाधिकारी हुकुम सोडूं शकतो.

नगरसभेचीं विविधप्रकारचीं कामें करण्यासाठीं नगरसभेकडून अनेक लहान मोठ्या नोकरांची नेमणूक करण्यांत येते. नगरसभेचा ‘ कार्यवाह ’ (सेक्रेटरी) हा सर्वांत मुख्य अधिकारी होय. नगरसभेकडून नेमण्यांत

यावयाच्या कांहीं अधिकाऱ्यांच्या बाबतींत बरेचसे सरकारी निर्बंध पाळावे लागतात. नगरसभेचें वार्षिक अंदाजपत्रक जिल्ह्याधिकाऱ्यानें पास करावें लागतें. जिल्ह्याधिकाऱ्यांस अंदाजपत्रकांत थोडाबहुत फेरफार करण्याचाहि अधिकार आहे.

नगरसभेच्या कर्तव्यांत पुढील बाबींचा समावेश होतो--दिवाबत्ती, पाणीपुरवठा, रस्ते स्वच्छ व दुरुस्त राखणें, इस्पितळें व दवाखाने चालविणें, प्राथमिकशिक्षण, सार्वजनिक हितास बाधक होणाऱ्या गोष्टींस आळा घालणें, (वाहतूक, वाहनें बाबतचे नियम करून) मंडईतील व इतर दुकानांची जागा ठरविणें, मलमूत्र वाहनाची व्यवस्था, विहिरी, तलाव, स्नानाचीं स्थानें यांवरील देखरेख, देवी काढणें, हत्यागृहांची जागा निश्चित करणें, सार्वजनिक आरोग्यासाठीं रोगांच्या सांथींत प्रतिबंधक उपाय योजणें, आगीपासून घरांचा बचाव करणें, दुष्काळांत मदत पोंचविणें वगैरे कामें करावीं लागतात. मोठ्या शहरांतील नगरसभांकडून वाचनालयें, ग्रंथालयें, दुग्धशाळा, महाविद्यालयें, वस्तुसंग्रहालयें, सार्वजनिक बाग तयार करणें इत्यादि लोकोपयुक्त कामेंहि करण्यांत येतात. नगरसभेचे हुकुम अमान्य करणाऱ्या नागरिकास अटक करण्याचेहि अधिकार नगरसभेस असतात.

नगरसभेच्या उत्पन्नांपैकीं सुमारें एक तृतियांश रकम सरकारकडून देण्यांत येत असून बाकीची रकम करादि रुपानें नगरसभेकडून जमा करण्यांत येते. घर, शौचकूप, वाहणें, दुकानें यांवरील कर, मंडईतील दुकानांवरील पट्टी, हत्यागृहांवरील कर, जकातीचें उत्पन्न, पाणीपुरवठा दिवाबत्तीवरील कर-हीं नगरसभेच्या उत्पन्नाचीं साधनें होत. नगरसभेच्या उत्पन्नाच्या व संपत्तीच्या तारणावर नगरसभेला प्रांतिक सरकारकडून कर्ज मिळूं शकते. या कर्जाचे हप्ते व व्याज सरकारच ठरवितें.

इलाख्याच्या राजधानीच्या ठिकाणीं असलेल्या नगरसभांना 'कारपोरेशन' हें नांव असून त्यांचीं कर्तव्यें अधिक विस्तृत असतात. या सभेच्या अध्यक्षाला 'नगराधिपति' (मेयर) हें नांव असून याच्या हाताखालीं अनेक लहान मोठे अधिकारी असतात. 'मुख्य कार्यवाहा' (चीफ एक्झिक्युटिव्ह आफिसर)च्या नेमणूकीला प्रांताधिपाचो मंजुरी लागते.

कै. इतिहासाचार्य राजवाडे

(पुस्तकावरील अभिप्राय)

केसरी--हा एक विस्तृत निबंध असून त्यांत राजवाड्यांचे पूर्व चरित्र संक्षिप्तपणें देऊन संशोधक, भाषासेवक, समाजशास्त्रज्ञ, त्यांचे स्वरुप, गुणदोष, स्वभाव व विशिष्ठ मनोवृत्ति यांची फार मार्मिकपणानें व आत्मीय भावनेनें अननी केली आहे......राजवाड्यांची अवतरणेंहि मधून मधून दिल्यानें प्रत्यक्ष राजवाड्यांनीं लिहिलेलाच एखादा निबंध आपण वाचीत आहों असा भास हें चरित्र वाचतांना झाल्यावांचून राहत नाहीं. राजवाडे यांची खरी योग्यता या चारित्रावरून कोणासहि सहज समजेल. अशा प्रकारचे ग्रंथ प्रसिद्ध करणारी श्री. हुद्दार यांची **'अभिनव ग्रंथमाला' तिला जरूर तो आश्रय मिळून यशस्वी व्हावी अशीच कोणीहि इच्छा करील.**

बलवंत--मनोरंजनाबरोबर ज्ञानदान करण्याचा मालाकारांचा उद्देश असल्या पुस्तकांनीं अवश्य तडीला जाईल.

उदय--अशा प्रकारचें चरित्र लिहिण्याचें जनतोपयोगी काम करण्याचें श्रेय ह्या मालेनें असेच सुरूं ठेवावे अशी आमची इच्छा आहे.

लोकसत्ता--ग्रंथाची भाषा सोपी असून मांडणी व्यवस्थेशीर आहे. ग्रंथ माध्यमिक शाळांतील विद्यार्थ्यांस वाचण्यास उपयुक्त झाला आहे.

नवाकाळ--सन १८९५ ते १९२६ पर्यंत म्हणजे उणीपुरी तीस वर्षे इतिहास संशोधनास वाहून घेऊन या कार्याला स्वावलंबनाची व सत्यनिष्ठेची नवी दिशा लावणारे कै. विश्वनाथ काशीनाथ राजवाडे यांचें खासगी आणि वाङ्मयविषयक चरित्र अनेक दृष्टींनीं बोधप्रद आहे......राजवाड्यांच्या चरित्राची स्थूल रूपरेषा ध्यानांत येण्यास या पुस्ताकाचा उपयोग खचित होईल.

प्रबोध--या संक्षिप्त चरित्रावरून हें सहज दिसून येतें कीं, राजवाडे यांचें कार्य विद्वानांनीं कौतुक करण्याजोगें, तरुणांनीं अनुकरण्याजोगें व संस्थानिकांनीं लज्जेनें खाली मान घालण्याजोगें होतें.

सात्विक, बोधप्रद व राष्ट्रीय विचारांची स्फूर्तिदायक पुस्तकें प्रसिद्ध करून महाराष्ट्रांत लोकप्रिय झालेल्या

अभिनव-ग्रंथमालेच्या

साहित्य प्रकाशनाचा

उमलतेली पुष्पें-अमेरिकापर्यटक (दु. आ.) ८ आ. अमेरिकादिग्दर्शन (शिल्लक नाही). राष्ट्रनिर्माण (दु. आ.) ५ आ. मानवी सांपळा ६ आ. हिंदुसंघटनेचा बिगुल १२ आ. आदर्श शिक्षण ६ आ. कै. रानडेचरित्र १० आ. शासनसंस्था (भाग १) १० आ.

उमलणारी पुष्पें-हिंदुस्थान (छापत आहे). शासनसंस्था (भाग २). कुटुंबांचा इतिहास. अमेरिकाभ्रमण. सभासदांना रु. ५० [illegible] स्थानिक २ रु. परगांवी [illegible] सह २१ रु.

शाळा-कॉलेजांतील विद्यार्थी व वाचन जिज्ञासु स्त्रीपुरुष वाचकांना मनोरंजनाबरोबर ज्ञानार्जन करून देणारीं अशीं व पुस्तकें या मालेतून प्रसिद्ध करण्यांत येतात. मालेला सुरूं करून आपल्या संग्रहाची शोभा वाढवा. संपादक, अभिनव ग्रंथ-माला, नागपूर शहर.